ПОВІСТЬ З ЖІНОЧОГО ЖИТТЯ

Присвячено високоповажній Наталі Кобринській

Das Reich der Luge ist aufrecht, wie es noch niemals gevesen.Die Wahrheit selbst wagt sich, nur in gleissenden Fetzen vermummt, aus ihrem Winkel hervor... [1]

Пан Епамінондас Ляуфлер прожив добрі часи. Був ц. к. [2] лісовим радником, мав велике поважання, великий вплив і великі доходи. А що він мав між іншим, так "побічно", ту слабу сторону, що любив одушевлятись гарячими напитками, — се не мало нікого обходити. Про се не мав він нікому здавати справоздання. Хіба б собі самому. А тому, що був з собою у згоді, тому, що розумів себе, як розумів і свої лісові справи, тож і ходив (як кажуть простенькі люди) "годинник зовсім у порядку". Відтак, коли слаба сторона змоглась та стала збагачуватись більшими наслідками, коли показалось, що великі причини спроваджують і великі події... тоді й настало... та про се вже опісля...

Пан Ляуфлер був жонатий і мав чотири доньки й одного сина. Остатнього любив він несказанно, ба навіть обожав. "Се буде гординя мого життя, світило цілої родини, се чоловік будучини!" — мовляв він часто до своєї жінки й добрих знакомих. Добра женщина, котра так само обожала одинака, вірила смілому віщуванню свого мужа. Вона бачила сама не раз у своїх мріях сина лісовим радником, бачила, як він їздив у елегантній колясці, гордими кіньми, біля нього багата жінка, його здоровлять низенько малі й великі, старі й молоді; бачила його також поважним лікарем-радником у товаристві високих осіб, що з ним дружно балакають. Часами зміняв муж будучими свій завід [3] й вибирав становище надворного радника. Супроти того не мож було вже нічого закинути. А як се звучало шумно! "Високоповажний пан Герман-Євген-Сидор Ляуфлер, ц. к. надворний радник!" Надворний радник! Ні, надворним радником буде, мусить бути. Се якраз мудріше, ніж

лікарським радником або лісовим радником! Ну, щодо остатнього, то воно припало їй лише так en passant [4] на думку, бо її муж займав припадком те становище. Однак усякий, хто мав лише цятинку дару думати, мусив признати, що лісовий радник не те, що надворний радник! А коли є вже хто раз надворним радником, тоді й до міністра судівництва недалеко. Ой, боженьку, що то не коїться все в чуднім бігу часу! Вона не була одна з тих, котрі вірують в чуда, в протекцію, або що таке. Борони боже: так низько вона ще не упала, тож саме і не думав так ніхто в домі її та її мужа. Вона хотіла речі лише так брати, як вони сам; собою представлялись. Наприклад, хто був от хоть би там і Гамбетта (котрого вона бачила оногди в panopticum), нім став славним на цілу Францію? Яким був Колумб, нім відкрив Америку? Певно, "не таким славним, яким уже став опісля. Був і ще такий один, що сягав немов під небеса. Ах, що то їй все так із пам'яті вибилось, і вона собі ні імені, ні року не могла пригадати! Головне однак в тій події було те, що хтось там в молодих літах був пастухом, а на старість став митрополитом. Однак — куди ж вона загналась? Аж сміх бере. Герман-Євген-Сидор не був ані бідним хлопцем, що вичісував вовну у свого батька (як се робив той бідняка, той Колумб), а вже найменше пастухом. Він був сином ц. к. лісового радника і міг легше, ніж кождий інший, дістатись на таку висоту. Інших перепон не могла доля поставити. Щождо тих пари шкільних років, про котрі люди стільки заводять, то вона ними мало журилася. А коли є вже хто раз в університеті, то літа минають, неначе б їх і не було. Герман-Євген-Сидор не виказував на тепер особливщої охоти до науки, але (того б вона й рада бачити, хто б науку любив) чи ж можна було йому, тому живому хлопцеві, робити з сього закид? Він же не належав до тих бездушних натур, котрі вміють годинами нерухомо на твердих шкільних лавках пересиджувати; а противно, був один із тих величаво уложених характерів, котрі вимагають іншого проводу й поведення, як, приміром, звичайні сини; урядників, або — надто мужиків!! Однак висушені тверезі професори (вона їх ненавиділа), котрі з пожовклими щоками, наче мумії, проходжувалися й молодості,. мабуть, зовсім не розуміли, вони не могли його зрозуміти! Немилий наслідок сього був такий, що збилися з. правого шляху, що взяли "пік" [5] на нього, прозивали його сильну волю

"упрямістю і злосливістю", а його смілі, свобідні бесіди і дотепні діла називали вони попросту трійлом для цілого класу, ще й переслідували його, в повнім значенні слова, на смерть...

Під час, коли син невпинно розвивався, підростали й доньки. Природа обдарувала їх під кождим взглядом щедро; крім того, посилала їх пані радникова на науку французької мови й музики; батько займав гарне становище, тож по балах, домашніх забавах та інших вечірках рвалися за ними молоді люди... І так усміхалась пані радниковій будучина ясна та чиста, наче та днина весняна, і вона називала її в своїм серці своєю "другою будучністю".

І ґаздівство розуміли вони неабияк! Розуміли його так, як його в нинішніх часах не розуміє перша-ліпша жінка! Про се дбала пані радникова ще заздалегідь. Вона не належала до тих жінок, котрі супокійним оком глядять на доньок, наколи ті беруть книжку до рук і в будню днину та читанням безбожних любовних дурниць. або й інших пустих діл крадуть час богові. Правда, зовсім без гріху в тім взгляді не були її дві середущі доньки (найстарша перебувала в одної кревнячки, а наймолодша була ще незріла до того трійла), Олена й Ірина. Через се вона мала не раз і гіркі хвилі. Особливо Олена спричинювалася головно до сього. Повинишпорювала, бог зна звідки тоті варіяцтва [6] на день божий та й проглитала їх у цілім значенні того слова! А як розуміла про се опісля розказувати! Юрбою окружали її мужчини, і то ще молоді, а вона говорила, розбирала і перечилась, що тільки — боже, змилуйся! Бесіди пекучі, — немов залізо, небезпечні слова, як: соціалізм, натуралізм, дарвінізм, питання жіноче, питання робітницьке бриніли, мов бджоли, біля чесних ух пані радникової й лякали, наче страшила, в білій днині її набожну душу, денервували її та спроваджували безсонні ночі... Мало що розуміла вона з того; відчувала однак (справдешнє чисте серце материнське завсігди на правій дорозі), що дуже .лихий і небезпечний демон заволодів душею доньки, котру пані радникова так обережно стерегла, та й вніс її в країну смішливості й безумства! Наче іскри огняні сипалися слова з уст дівочих і падали важкими ударами на бідну женщину. Ах, що вона сього дожити мусила, що її донька

розвивала нежіночі, хоробливі, безбожні погляди та говорила про якусь рівноправність між мужчиною і жінкою!!! В таких хвилях була би вона найрадніше з сорому та лютості в землю запалась, її донька! .Донька ц. к. лісового радника висказувала думку, щоби жінкам було вільно ходити в університети, там нарівні з мужчиною набувати освіту; в життю самій удержуватися, не ждати лише подружжя, котре сталося простим прибіжищем проти голоду й холоду!! Се якраз виглядало, наче б її нічого не учили, і вона мусила побоюватися о свою будучину! Матінко божа: вона, така прегарна, поважна, потрібувала щось подібне ще й явно голосити!..

Се все вона таки на свої уха чула. Що однак при інших нагодах і публічно говорила, доносили їй добрі, поважні товаришки і знакомі:

— Наколи ви їй ті дурниці не виб'єте з голови, то будете наслідків гірко жалувати; вола ще молода, буйна!

— Дівчина губить легкодушно свою будучину і відстрашує від себе і від других сестер женихів!

— Де, ради бога, нассалась вона того трійла? — питала знов інша з товаришок.

— Чи завважали ви ту двозначну усмішку в молодого К., коли вона остатнім разом розводилась про жінок-лікарок, доводячи, що вони були би правдивим добродійством для суспільності? А молодий К., се ж пречінь всім звісно, перша партія в місті!

— Хто ж буде дома їсти варити, наколи жінка стане до уряду ходити? Хто буде порядкувати, прати, шити? Невже ж мужчина? Ха-ха-ха! Чи ж се не чиста дурниця розводити такі теорії? Я поважаю й шаную вас високо, ласкава пані радникова, однак ви супроти того дівчати не заховуєте достаточно материнського авторитету. Най би моя дитина виступила з такими нісенітницями, я її вже скоро привела б до розуму!

Або чи ви чули, що про ню пані С. говорила? А вона прецінь теж щось знає!

— Що, ради бога, що казала пані С.?

— Казала: ціле її поведення то лише вища тактика кокетерії; я женщина й доволі знаю тайні ходи жіночої думки.

На такі слова правди не знала пані радникова нічого відповісти. Сиділа, наче б здеревіла, по таких бесідах.

— Що ж мені діяти, дорога пані докторова? — питала вона стиха.

— Що? Попросту книжки забрати і читання хоробливих авторів раз на завсігди заборонити!

— Сього я не можу вчинити Олені — не можу! Щодо заборони, то забороняю, і як ще; але книжки забирати... того я справді не можу, пані докторова!!

Тут виринула перед її душею висока стать молодої дівчини з сніжнобілим обличчям та супокійними лагідними очима...

— І що ж вона таке, що ви супроти неї такі безсилі?

— Що? "Мамо", каже: "дозволь, нехай я тебе поважаю та не причислюю до тих, котрі навмисне не хочуть зняти полуду з очей; що, боячись правди, немов світла сонячного, затопчують своєвільно людські права"...

Такі і тим подібні хвилі переживала пані радникова. На жаль, ся дівчина вміла все її супокійну душу виводити з рівноваги, як-небудь вона за кождий раз по таких бесідах (з болем і лютістю заразом) висказувала

їй свої думки. Се ніколи не помагало. Наче тінь, підіймалася за старшою сестрою й Ірина, і, терпелива та лагідна, якою завсігди бувала, вміла в таких хвилях, немов правник, заговорювати й заспокоювати паню радникову а гаряче боронити поступки й погляди сестри. Десь-колись прилучувався до них і один молодий чоловік, медик, Стефан Лієвич. Повернувши з-за границі на ферії додому, заходив він у дім пана радника та затроював життя пані радниковій...

Чого вже він не оповідав!.. Боже, змилуйся! А вони прислухувались йому, неначе б апостол правди витав між ними та розказував про все блаженство небес. Оповідав, приміром, про студіюючих жінок і інших, тим подібних; говорив, що багато з них здає екзамен з найлуччим успіхом, а. раз оповідав (то се вже брехав, як собака), що декотрі з професорів поженились таки із своїми студентками!! І багато, багато чудного розказував ще...

— Емансипація жіноча в Швейцарії або і в інших поступових краях — се точка давно виборена. Приходиться соромитися, що тут жінки остались ще так позаду за другими народами; не то, що не журяться самі про се, щоби здобути собі рівноправність із мужчинами, але вважають її якоюсь химерою. Заграбавшись між свої чотири стіни, не завдають вони собі навіть настільки праці, щоби дещо путнього прочитати, щоби хоч тим часом сею дорогою очиститись з перестарілих, дурних, просто смішних пересудів. А про якусь основну освіту, про розуміння природознавства та матеріалістичної філософії нема вже й бесіди. Освоєні поверховно з поодинокими галузями наук, з поодинокими фактами всесвітньої історії, думають, що вони справді доволі озброєні супроти вимог життя. І вони задумують з горсткою того наукового краму при невідраднім положенні, яке тепер займають в суспільності, вести боротьбу о існування! — Тут і розсміявся він. — Аж розпука бере, — говорив він раз, наколи Олена з блідавим лицем і широко створеними очима прислухувалась його словам, — коли подумаєш, в якім глибокім сні остаються ще нині жінки, як мало журяться про свою самостійність!..

— Вони тому не винні, Лієвичу, — перебивала тоді, боронячи, Олена. — Се лиш наслідки нещасного виховання та вкоріненого пересвідчення, що думати-знати пристоїть мужчині, а жінці має воно служити за оздобу!

— Се дійсно так, дійсно, наслідки пересудів і темноти; однак, наколи яка женщина підійметься і, щиро беручись за діло, старається збудити сонну сестру, чому кидаються на ню, неначеб вона торкала їх огняними кліщами? Чому, приміром, ганять вас, Олено, наколи ви їм висказуєте свої просвічені, здорові погляди? Се є власне те, чого я жінкам не можу простити. Щодо решти, то вони справді невинні. Доки сучасний устрій суспільності існуватиме, дотих остануться вони малолітніми; однак, і сей лад не вічний. Будучина жіноча лежить в їх руках. Нехай озброюється кожда по можності, після обставин, а зброя їх... яка чиста, яка сильна, як варто по ню сягнути!! Се — знання, Олено!

Так говорив він часто, а часом ще більше. А пані радникова знала, що всі ті "об'ясняючі" розмови відносились до неї, бо вона поборювала ту модну, божевільну й деморалізуючу хоробу на кождім кроці. Для того й ненавиділа вона його з цілої душі, всіма нервами її величезного материнського серця! Для Герман-Євгена-Сидора не мав він ніколи приємного погляду, ані доброго. слова. Він важився прибирати позицію й манери ментора, неначеб вона його осе коли-небудь просила або її чоловік, радник, хоч би одним звучечком!!. Нечемний!.. Із своєю великанською постаттю, густою русою гривою видавався він наче фірман біля ніжної граціозної фігурки Германа-Євгена-Сидора...

Одного разу роззухвалився навіть він до того ступеня, що вичитав йому в брутальний спосіб літанію [7]. Вона лиш припадком зачула остатні слова плебейської проповіді й то, власне, коли вступала в малі офіцини [8], в котрих мешкав хлопець, але забути їх вона ніколи не зможе!

— Наколи б я мав вас у руках, ви, нікчемний, з глибини душі зненавиджений хлопче, — сичав він, — може, й удалось би мені вас ще

видобути з сього болота, в котре ви як-небудь, ще такі молоді, залізли по вуха; а так ідете чимраз дальше до згуби! Тепер...

— Ви не маєте мені нічого розказувати, нічого приписувати! — боронився Геїрман-Євген-Сидор. — Зрештою іду зараз до Олени й розкажу їй, як чемно вміє говорити апостол жіночий.

— Безвстиднику! — закипів молодий чоловік. — Зрештою йдіть! Вона буде тішитись, коли довідається про аванс свого брата, котрий їй і без того наводить безсонні ночі.

З тої хвилини давала вона (радникова) йому при кождій нагоді зрозуміти, що його присутність їй ненависна; а він (наколи вже йому надто було) блід, однак — мовчав, чого вона ніколи зрозуміти не могла, і — з'являвся наново...

Так зітхала пані радникова не раз з глибини серця, згадуючи згубні химери своїх доньок. Могла однак говорити й думати, що хотіла; могла невтомимо нагадувати донькам границі жіночого світогляду, — все було. надармо. Вони оставалися вперто при своїх фарсах і носили голови інакше, як випадало донькам ц. к. радника лісового...

* * *

Був пізній ясний вечір і вже по великодніх святах. Мале містечко утихло, і виразно було чути шум гірської ріки, що прорізувала місто. Воно лежало в долині, а по обох сторонах підіймались величаво гори — Карпати. У мрячну синяву сповите верхів'я, освічене магічним світлом місячним, викликувало чудні тужливі чуття в людській груді...

З одної малої незначної хатини вийшли Олена і Лієвич. Вона довірливо сперлась на його рамено, і обоє звернули в одну з тихих улиць.

— Який нині чудовий вечір, Стефане, — промовила вона стиха, поважно. — Наче б для тебе бог наказав супокій, щоб ти його міг подивляти ще востаннє в цілій супокійній красі!

— З тобою, Олено. Що він мені без тебе? Який я щасливий, що перебув з тобою остатній вечір. А все ж таки, — додав він трохи згодом, — мішається з сим чувством важкий сум, коли подумаю, що вже завтра мушу від'їжджати від тебе, і то на два роки!!

Її пройняла легка дрож і вона з нервовим посміхом сховала золоті коси глибше під хустку і, пригорнувшися ближче до нього, мовчала...

Він похилився вперед і заглянув їй в очі. Вона видалася йому блідою.

— Ти не кажеш, Олено, нічого? — питав він стиха.

— Не можу говорити, Стефане... Буду тобі писати.

— Однак я хотів би, щоб ти говорила. Хочу чути твій голос. Хочу його чути до останньої хвилини!

— Може, тобі зложити присягу вічної любові й вірності? — питала вона його з вимушеним усміхом.

— Ні. В присяги не вірю. Ти се знаєш. Вірю лише в силу любові. А ти ж мене любиш... ти! — сказав він з. утіхою, з трепещучим щастям у голосі. — Скажи! Я хотів би ще раз се почути!

— Люблю! — сказала вона, майже сміючись.

— З першої хвилини? — питав він у недовірчивім. тоні, а гучний усміх промайнув по його обличчю.

— Так, Стефане, з першої хвилини, коли тільки я переконалась, що ти говорив правду, а не так, як багато мужчин, як взагалі так багато людей, не боявся ніколи і нічого.

— А з другої хвилини?

— З другої... що був дійсно цілою людиною, не дробився в кусники для всіх і нікого, не гнувся, а прямував. беззглядно до одного, до праведного; що задивлювався на жінок не очима нинішнього брудного егоїзму, а людини людяної...

— А з третьої, рибчино?

— З третьої... коли переконалась я... ах, що! — перервала нараз жартівливо. — Пощо казати? Щоб ще став зарозумілий, як другі, що далі вже не будуть знати,. що з собою починати, як поводитись, яким чином доказувати, що ось то вони!.. Ах, як вони мені всі збридли!!.

— А з четвертої?

Вона сміялася тихенько.

— Що не чути було від тебе помад та пахощів на милю, що — "пардон" — не обертав ти себе в якусь модну малпу. Великий та здоровий, — жартувала вона, — стояв мій "пан і король" між блискучим, вигладженим гуртом і не знав порядно гуляти кадриля, а ще менше у відповідній хвилі прискакувати до дам із плащем і рукавичками. Наче справдішній московський медвідь!

Обоє сміялися.

— Якби то так тебе твоя мати почула! — обізвався він.

Вона здвигнула плечима.

— Я мовчу, бо мене не питають. Наколи б спитали, сказала б правду.

— Я знаю, що й ти не боїшся. Тому й вірю тобі, голубко, однак мені досадно, коли згадаю, що твоя родина мене не терпить, їм може забагнутись присилувати тебе, щоб ти вийшла за когось другого, що, по їх думці, гідніший доньки радника!

Вона розсміялась.

— Присилувати, Стефане? Хто може мене присилувати? Мізерна гордота моїх родичів? Іди ж бо: пригадай собі лучче, що я тобі казала, коли мовила, що стану твоєю.

— Се я добре пам'ятаю, Олено. Казала, між іншим, і те, що не могла би-сь без любові ні до кого належати, хіба би-сь перестала чувствувати. А тоді, — казала, — людина що?

— Бачиш, Стефане? — обізвалась вона тихо, — природа каже правду, а супроти неї йти, значило б те саме, що звертати зброю проти себе.

— Вони, може, будуть тобі яку partie brillant [9] надставляти, а не що б ти хотіла! О, Олено, і залізо ломиться!

— Так ти не віриш мені, Стефане?

— Вірю.

— Чому хочеш мене переконати, що могла би-м за другого вийти?

— Бо ти також людина...

Вона висвободила свою руку з його і гордо повернула голову.

— Ти думаєш, я належу теж до тих, котрі уперед спокійно важать становище і всі обставини якоїсь там людини, все розміркують, а наколи все гарно згоджується, починають любити? Думаєш, що можна би у моїм серці любов штучно виплекати? Стефане, — почулось трохи згодом докірливо, — думаю, що ти повинен мати нині для мене інші слова, а не себе і мене мучити сумнівами.

— Прости мені, Олено! — просив він пристрасно. — Однак гадка, що ти могла б належати до другого, а не до мене, доводить мене до краю, і я не зношу її простої

— Успокійся, любчику! — прошептала вона лагідно. — Вір у мою любов. Чому не мучусь я, що протягом двох років могла б і тобі інша сподобатись? Адже й ти лиш людина! Тебе в'яже лише любов до мене. Інших обов'язків не маєш супроти мене; наші заручини — тайна.

— Я, Олено, я! Зі мною річ інша. Я паную над обставинами й тому можу сказати, що від мене залежить моя доля. Жінка однак, вона тепер полишена на волю долі...

— Дійсно, — сказала вона з вимушеним усміхом. — А так були б ми вже з сим і готові, і могли б о чімсь мудрішім поговорити. Вже недалеко до дому, — додала тихим голосом.

— Ні. — І обоє замовкли.

— Але ти будеш часто писати... — перервала вона перша тишину.

— Буду. Буду провадити для тебе дневник, а при кінці кождого місяця посилати.

— Вони, може, пречінь скоро проминуть, ті два роки, Стефане?.. — її голос краяв його серце.

— І для чого б ні, серденько? Один рік у В., а другий, коли буду асистентом... Не клопочись, а бережись лише. Оставайся фізично сильна, а тоді все легше перебувається.

— Я буду берегтись, — відказала вона лагідно і слухняно. — Я й тепер сміюсь моді в лице. Але ти, Стефане, бережись і ти... ах!

— Що, любко?

Вони станули й споглянули на себе. Обоє були бліді.

— Ми вже дома.

— Навіть і не завважив, — відповів він придавленим голосом.

— І мені не здавалося, що так близько... З її побілілого лиця горіли стривожені очі. Приступила близько до нього.

— Бувай здоров, Стефане! — і, вхопивши його за руку, сильно стиснула. — Пам'ятай про мене... — шептала в несказанному зворушенні. — Чуєш? Пам'ятай!!

— Олено!

Він пристрасно притис її до серця. Опісля цілував мало що не кождий палець. Ледве замітив, як ухопила його за руку й теж цілувала. Він злякався, а вона скричала з болю. Одночасно опустила голову на його груди й заплакала.

— Сили... дорога дівчино! — просив він беззвучним голосом, а в горлі неначе давив його корч.

— Боюсь о наше щастя! — простогнала вона ледве чутно.

— Я... я... ні... — відповів він. — Ми ж любимося.

— Любимося, Стефане, любимося...

* * *

Будучина настала. Вона приволіклась і знічев'я уставилась, довго й гаряче дожидана й тисячний раз проклята, з своєю чудною барвною мішаниною горя й утіхи. Радникові нанесла вона чимало жури й болю. Особливо "світило родини" наводило немилосердно хмару за хмарою на безжурну голову пана радника і його жінки. Як скоренько, здавалось добрій женщині, пройдуть шкільні роки! Як легко осягне становище придворного радника!

Сього бажала вона за всяку ціну в світі! Однак інакше склалося.

Почавши від найнижчих класів, треба було для Германа-Євгена-Сидора тримати домашнього інструктора. І як-небудь пан радник з професорами жив на найліпшій стопі, через се дім його був для них кождого часу отвертий; все ж таки Герман-Євген-Сидор приносив кождого півріччя чимраз то гірше свідоцтво. При таких нагодах змінялись любов і пестощі вітця в скаженість. Поводився наче божевільний і був би роздер сина, коли б не сестри. Небоги мали вже сховок, в котрім держали хлопця дотя, доки лютість батька не минула, і він знов у сердечний, супокійний спосіб не запитував про "дитину". Тоді брала мати на себе тяжке завдання настроювати батька на "добре", вставляючись за ним гаряче.

— Воно ще таке молоде, дитинне, — мовляла вона, — мусить вибуятись; час і будучина наведуть його і без того до пуття, поваги і розуму. В тих школах і старі знетерпеливились би, а не то — воно!

Батько успокоювався, м'якнув, цілував сина і умолював, щоби він уже раз прийшов до свідомості та поправився. Підвищив йому гроші на дрібні видатки, купив золотий годинник, купив коня вмисне лише для нього і т. п. Ах, що ж бо то він і не виправляв з тими кіньми — не надивився би-сь і за днину! І гніватись на нього? Та за що?.. Що бистроумний? Хитрий? Ба! — Що вміє до свого допняти? Тупий книгоїд сього не докаже... Так, приміром, замість до школи, забіжить тихцем до касарні, де завдяки протекції якого там нижчого "оборонця вітчини", дістане схованку і приглядається годинами всім штукам їздців та військовим фарсам. Опісля віддає їх дома одну за одною неабияк, а сказав би-сь: par exellence! [10]

В таких хвилях розходилось серце старих з розкоші, і пан радник присягався, що позволить йому відбути службу однорічного охотника хоть би й при гусарах.

— Куплю йому, — говорив він з ентузіазмом, — таку "бестію", за котрою всі офіцери будуть губи гризти...

Матуру здав Герман-Євген-Сидор з тривогою, ледве що свідомо. І вибила за нею година щастя, а заразом і година безіменного суму для родини Ляуфлерів. Герман-Євген-Сидор від'їхав до В., щоб відбути там дожиданий рік служби військової, а радість родичів не тривала довго. І нестямились вони, як стали чим раз, то частіше появлятись всякого роду векселі на поличках Ляуфлерівського бюрка. А пан радник? Його самого можна було частіше, як перед тим, бачити в кав'ярнях. Деколи він таки там і ночував.

В протягу трьох літ, почавши з вечора, в котрім Олена розсталась з Лієвичем, змоглася вже колишня "слаба сторона" радника в непогамований наліг...

І нині пересиджував пан радник з своїми вибраними товаришами при "шклянці" та нарікав гіркими словами на своє безталання.

— Коли Сидор буде і дальше таке заводити, — жалувався він, — коли не перестане, то доведе до того, що піду з торбами!

— Ще чого не стало! Воно не буде так зле, любий раднику! — потішав один із товаришів. Радник розсміявся гірко.

— Не зле? Пиятика, картярство й проче ледарство — се в молодого двадцятидвохлітнього хлопця не зле? Ой, прислужився він мені, що піду з торбами... з торбами, кажу, бо вже я не в силі дальше сього тягара двигати!

— Лишіть його лиш, най вибуяється, — замітив знов інший, якийсь податковий урядник [11]. — Я вам ручуся, що вийде з цілої історії такий чистий, такий нетиканий, як лиш того треба! Буде ще найліпшим мужем, найліпшим батьком; у нього бистрий розум і духа чимало! Думаєте, що я був інший у молодих літах? Думаєте, що наді мною не плакала не одну нічку небіжка мати? І що ж з того? Я успокоювався помалу, от і пішов, слава богу, у власних силах угору.

— Як, для бога, йому не гризтись!? — кликнув другий, лікар і приятель родини Ляуфлерів: — Подумайте лиш, з ласки своєї: він має ще дві незабезпечені доньки дома, а той безсовісний драбисько так і накладає тягарі на карб родини.

— Лярі-фарі [12], любий докторе! Незабезпечені! Дівчиськами не журюсь зовсім. Позабезпечуються самі!.. — відказав "податковець". —

Зрештою одна, а саме Олена, так як би вже й заручена з молодим К.?.. Невже ж, Епамінондасе?

— Ні, товаришу, не заручена, не освідчився ще...

— Але ж бо люди так говорять; зрештою просиджує цілими днями у вас!

— Вона його не хоче!

— Не хоче?

— Каже, що не любить.

Тут і настала нараз тишина.

— А що ти на те, старий?

Радник здвигнув плечима.

— Що ж я можу вдіяти? Силувати її? Вона не дасться присилувати!

Один старий майор, що прислухувався спокійно розмові своїх товаришів, нараз зареготався.

— Тут і видно, — відозвався він, — хто верх веде дома! Бабське панування! Має вона хотіти? Чи вона, молода, є в силі сама рішати про своє щастя, свою будучину? Встидайся, старий! У твоїй молодості приспівував ти інакше. Адже молодий К. — се пишна, се славна партія! Doctor juris [13], судовий ад'юнкт, се б тобі прецінь з рук не випускати!

Радник потупив очі у шклянку і знов здвигнув плечима.

— Що я можу вдіяти, товаришу? Чуєш, не любить його!..

— Не любить його! Начеб люди не побирались і не жили й без любові! Дурниця! Химера! Колись вона сього гірко пожалує, однак властивим виновником будеш ти! Діти виховуються інакше, пане Ляуфлер! Як довго ти живеш, доти ти й паном; але у тебе не знати, хто голова дому. Кождий сам собі паном. Кождий іде, куди йому догідно, хоч би і до чорта. З того тепер показуються і наслідки; от тепер і маєш "любов"!

— Ваша правда, майор, слово честі, що ваша! — вмішався наново контролер.

— Абсолютизм у родині — се річ наймудріша. Думаєте, що в мене інакше? Моя воля — се воля всіх; а щодо точки любові — покажу приміри. Чи женився я з любові? Женились ви, може? Мені нараджено "мою", і я пішов раз у дім, далі другий, третій, придивлявся всьому отвертими очима, прислухувався настарченими вухами, розпитувався, розуміється, делікатно про теє-то, привик до неї, освідчився — і кінець. Мені видається, пане раднику, що ваша Олена геть-геть переросла вас. Коли б се робили хлопці, се б мені було ще сяк-так до вподоби, але дівчата — ніколи! Прислухався я їй раз, як вона вела якусь розмову, але кажу вам щиро, що наколи б була менше гарна, то не прощено би їй ніколи тих дурниць, котрі, немов цвітами, повбирала гарними словами. Начиталася нездорових творів, і то є конечні наслідки. Вам було їй поводи наложити, а й тепер ще не запізно. Попробуйте лиш і переконаєтесь, що зігнеться.

— Я се також завсігди говорю, — обізвався знов старий майор. — Дисципліна мусить доводитись до остатніх консеквенцій [14], особливо ж у жінок. Жінка — то молодий кінь. Почує сильну, залізну руку, так і подасться і вліво і вправо. Я не кажу поводи стягати, але й не надто попускати. Якраз посередині, тоді йде гарно кроком. Де-не-де цвяхнути батіжком. Перед трапом трохи острогів, перед бар'єром — удар і остроги, поводи свобідно, тоді летить! Надто замучувати не варто,

особливо спочатку; се ж моя теорія. Ляуфлер був завсігди лихим їздцем, тому ж його і кождий кінь скидає з сідла. Так, так, — додав трохи згодом і задумавшись, — дисципліна мусить проводитись, мусить...

— Дай-но мені раз з Оленою розмовитись, Епамінондасе! — говорив доктор, коли оба верталися одною й тою самою дорогою додому.

— Говори. Скажи їй і те, товаришу. Те, ти ж знаєш...що її батько незабавки перестане тим бути, чим був досі, а то лісовим радником...

— Вона добра, шляхетна, — відказав, потішаючи, доктор. — Буде з усіх сил старатись, щоб її родина не терпіла убожества; коли б лиш того могла забути...

— Кого, любчику?

— Стефана Лієвича...

— Помершого?

— Егеж...

— Боженьку, а вона... що з ним?

— Не знаєш нічого, старий? Адже нервовість... на! Опроче се трапляється часто-густо, що батьки суть остатні, котрих у такі справи втаємничується...

— Любила його?

— Авжеж! Обопільне. Він від'їхав, як і то тобі відомо, на два роки з дому, щоб студії покінчити, щоби вернутися зовсім "готовим"; тоді й мали свої заручини оповістити, а там і побратись, та, на нещастя,

набрався десь у шпиталі тифу й помер, бідачисько, таки у В. Адже се, мабуть, знаєш?

Радник не знаходив слів, щоб виразити своє зачудування, аж по якійсь хвилині сказав сумним, гірким тоном:

— А я об тім нічого не знав! Правда, він бував часто в моїм домі, вештався чимало біля неї, однак ніколи не приходило мені щось подібного на думку. А вона... і се ж подяка за мою любов? — кликнув огірчений. — За мої батьківські старання? Ох, як се болить, болить!! Тобі, чужому, звірилась, а перед своїм батьком, перед рідним батьком, могла щось такого затаїти!..

— Успокійся лиш, чоловіче, — утихомирював доктор. — До мене теж не приходила, щоб своє серце якраз передо мною вилити. Прийшла, щоб попросту порадитися зі мною, як з лікарем. Мучила її безсонність, і гарячка до крайності підтинала її сили. Вона несказанно багато терпіла, і то тайком; а се, старий, вимагає чимало сили. "Не могли б ви, дитинко, мені сказати, — питався я, — що більше-менше могла би сьому бути за причина? Ви ж бували звичайно найздоровіші з цілої родини"!

"Чи се мусить бути, пане докторе?" — спитала вона.

"Авжеж, дитинко; се задля вас самих". Нате й розповіла дрожачими устами, розповіла мені цілу історію. Я ледве затаїв своє зворушення. Яка шкода, що доля обоїх так роздавила! Була б з них вийшла прегарна пара, а їх потомки, старий... їх потомки... ех! — тут і замовк нараз.

— І що ж далі, докторе? — питав радник пригнетеним голосом.

— Нічо. Просила лиш, щоб я об тім нікому нічого не згадував, а з нею самою також про те більше не говорив. Коли я спитав, чому про те з своїми не говорить, відповіла: "Нащо?"

"А так собі, Олено. Geteilter Schmerz ist halber Schmetz" [15].

Вона похитала головою.

"Ні, пане докторе; перше треба мені самій перемогти горе; як довго воно в груді лютує, ніхто мені не поможе".

— Вона, Епамінондасе, одна з тих, котрі самі з собою справляються.

Радник лиш зітхнув.

— Якби вона була хлопцем! — почав наново лікар, — були б з неї і вийшли люди. А так жінка... що почне жінка з надвишком розуму при горшках і мисці?

— Ох, доленько моя! — застогнав радник; — як же ти мене гірко навістила, мене і моїх безвинних дітей! Тепер же я розумію, чому вона за К. вийти не може.

— Ну, що до сього питання, то спробуємо ще, — відповів доктор. — Супроти отрути вживається також отрута. Як віддасться, так і затреться все горе, вся гризота. Таких випадків маємо доволі. Вона буде противитись, буде обурюватись, буде слізьми заливатись... може, навіть сильно заливатись: любила його, бач, чимало, нема тут що й сумніватись, однак чи ж для того має вже ціле життя горювати та за ним побиватись? Чи ж не женяться вже в світі удруге ні вдівці, ні вдовиці?

— Ах, розуміється, що женяться!

— Адже людина — лиш людиною! — доказував лікар. — І чим властиво більше? Нічим більше, ні менше як... звіриною, і то товариською, розумною звіриною. Спосіб відживлюватися, боротьба о існування, спосіб розмножуватися — все те вона має таке саме, як

звірина. Сього годі заперечити, наколи не хочеться йти якраз супроти всякого розуму. А що єсть по правді, те й по розумі. Будемо отже дотиапелювати до її розуму, доки вона квінтесенції не зрозуміє. А коли зрозуміє й віддасться, то побіда по нашій стороні. Тут і втихомириться усякий біль, прибуде родина... одне, друге... домашні клопоти і т. і., і буде ще мені і тобі вдячна. А для вас, старих, для вас було б се те саме, що Haupttreffer! [16]

— Говори з нею! — умоляв радник. — Говори, одинокий мій потішителю! Я не в силі. О, боже! За що караєш ти мене так тяжко!

* * *

І доктор дійсно говорив з нею. Умів так приладити. що застав її саму дома. Лежала в фотелі недбало одягнена й курила. Він довго її не бачив, і вираз її лиця здивував його. Все здавалось у тім лиці супокійним. Ні сліду ніякого горя. Сказав би-сь, все життя в ній завмерло, лиш між бровами спряталось щось... щось, чого він не розумів, що однак здавалось йому знакомим. "Божевільність" — мелькнуло йому через думку. І з пильною цікавістю звернув назад на неї погляд та на її пречудні, тепер супокійні очі.

— Чого дивитесь на мене так чудно, пане докторе? — питала вона, привітавшись.

— Ви... ви... курите, Олено? — спитав змішаний, не даючи ніякої відповіді на її запитання.

— Адже бачите...

— Але ж бо досі ви не могли знести папіроски в жіночих устах!

— Так. Однак мож і полюбити се, що передше ненавиділось. Наприклад, папіроску в жіночих устах. — І знов замовкла.

Він почав був говорити про нервовість, і що вона мусить берегтись. Говорив багато про обов'язки, котрі маються супроти себе й супроти других; особливо проти родичів. Замітив, між іншим, що людина — звірина привички і що суть люди, в котрих чутливість — джерело всякого безталання...

Вона лиш десь-колись відповідала, і то віднехочу, байдужно. Нарешті він почав говорити і про їхні домашні обставини, порушив поведення брата, видатки батька, його турботи, гризоту, його зламаний душевний настрій...

— Не мож інакше збирати, як сіялось... — закинула вона байдужно. — Родичі [17] самі винні, що він пропадає. А пропадає він без рятунку. Опроче... я вірю і в дідичність блудів [18].

— Критичний у вас розум, Олено, — говорив він з важкою міною, — аналізуючий, розважуючий дух. Вам я можу щось важного відкрити. Правда, се, що скажу, невідрадне. Des Lebens undemischte Freude ward keinem Irdischen zu teil [19], — цитував він патетично. — Однак ви. зумієте се перенести, ба, і других навчити зносити такі пригоди...

Вона нічого не відповідала й не питала нічого. Думала лиш, що сильним духом суджено й багато перенести. А він почав говорити. Зразу манівцями та оборотами, а трохи згодом таки прямо, без усяких застережень. Протягом одної години довідалась, що всі вони знищені, що її батька через якусь-то суму, котру мав у себе в сховку й котрої недоставало, віддалять зі служби.

Вона не ворухалась. Побіліла лиш, немов стіна.

— На те була я давно приготована, пане докторе, — ледве прошепотіла. — Давно; однак, що можна проти того вдіяти?

— Проти того... нічого! Надіймось, що, може, йому, хоть з ласки, друга або і третя частина пенсії дістанеться. Ви однак можете чимало вдіяти!

— Для кого?

— Для ваших родичів, для вашої сестри, а найбільше для себе.

— Справді не знаю...

— Знаєте, Олено, прийміть К...го, Він незабавки проситиме вас о руку...

Стало тихо.

— Не можу.

— А чому?

— Бо, як ви й самі сказали, в мене аналізуючий і розважуючий дух, критичний розум...

— Не розумію вас зовсім; говоріть ясніше!

— Бачу, що не розумієте мене. Буду отже ясно говорити. Не люблю його, і наші погляди на життя розходяться далеко. Я не в силі його й себе оббріхувати.

— Ви сього й не робите. Він вас хоче, а ви годитесь на се.

— Не зношу його й сумніваюсь, чи зможу ще кого-небудь у життю полюбити. Се вам відомо, пане докторе. А подружжя без любові се, по моїй думці, брудні відносини. А я не хочу в ніякі такі входити.

— Ще перед хвилиною казали ви, Олено, що мож і полюбити се, що ненавиділось.

— Так, але папіроска — се не людина.

— О, Олено, Олено, — кликнув він, — у що ви вжилися? Куди загонюєтеся ви у своїй хоробливій, пересадженій уяві?

Вона наче гадина та звинулась, випростувалась, та й так чатувала на його слова.

— Подумайте, ради бога, і про свою будучину. Згляньтеся на нещасних, горем прибитих родичів. Не залишайте задля якоїсь уяви стати для них підпорою. І ви можете колись бути матір'ю!

— Дальше, пане докторе, дальше...

— Я й хочу дальше говорити. Куди, питаюся вас, куди дінуться ваші родичі, наколи не прийдуть звичайні місячні гроші? До найстаршої сестри? Вона має сама вже діти; і, як нам обоїм звісно, хоробливо скупа. До Ірини? Доходи вчителя музики, хоч і спосібного й дуже інтелігентного, худенькі. Крім того, він хоровитий, а що йому з часом може лучитись, звісно мені аж надто добре, а і вам не може се лишитись тайною. Що станеться з вами, з наймолодшою сестрою? А батькові й матері аби не було де на старість і голову склонити?!

— Чи ж я тому винна, пане докторе?

— Сього я не кажу; однак ви не смієте забувати, що він і ваш батько!

— Він мій батько, а я його донька...

Старого чоловіка обгорнула сильна нетерпеливість.

— Ради бога! — скликнув. — Адже діти мають якісь обов'язки супроти родичів! Се би вам прецінь знати!! А наколи всього іншого не хочете узнавати, то мусите признати, що він вас живив!

Її очі замиготіли.

— Тут і дійшли ми до мети... — сказала вона з зимним усміхом, підчас коли з її лиця неначеб зникла й остатня крапелька крові. — Живив мене. Сього я не можу забути й ніколи не забуду, пане докторе, ніколи! — сказала врочисто. — Відповідно до моїх сил, відповідно до моїх здібностей, а властиво відповідно до мого знання, котрим мене мій батько і теперішній устрій суспільний вивінували, хочу собі сама заробляти на кусник хліба, а зробленим щиро ділитись з родичами... Однак задля обов'язку проти волі сковуватись з мужчиною, з обов'язку його і себе оббріхувати... В чім мені тут добачувати святість обов'язку, коли самий сей обов'язок стане брехнею? Закиньте вашу думку, пане докторе! — сказала, глибоко віддихуючи і слабо усміхаючись. Я не вернусь більше з раз обраного шляху. Бачите? — додала вона. — Я дійсно одна з тих "розважних критичних умів", котрі ані себе, ані других не щадять. Я все аналізую й не маю милосердя ні над собою...

— Ні над вашим батьком?

— Так, пане докторе.

— З жалем переконуюсь, Олено, що з вас говорить нелюдський егоїзм, якась божевільність. Ні, — говорив він згірдливо, — ви, справді, не спосібні до самопожертвування!

— Називайте се в мене егоїзмом, однак не забувайте, що се, що силує мене виходити замуж за К...го, зі сторони моїх... також самолюбство...

— Ви софістка!

— А ви лихий оборонець правди, пане докторе...

— Гірко будете ви колись сього жалувати! — кликнув він. — Ви ще не знаєте життя, однак воно само буде вас батожити й здере полуду з ваших засліплених очей! Страшна буде для вас тота хвиля, в котрій каяння і сумління обізвуться в вашім серці!

— Я супроти усього озброєна! — говорила вона з тим самим слабим усміхом, а її очі стали мимоволі вогкі.

— Не проти всього, Олено; проти безмилосердної прози життя — ні. Опроче, вже й сильніші характери, як ви, зламалися.

— Як ви се розумієте?

— Біда ломить і залізо, а ви лиш людина... Вона здригнулася і глянула на нього несамовитим поглядом.

— Ніколи, пане докторе, — відповіла опісля з супокійною гордістю. — Власне для того, що я людина.

По його лиці промайнув якийсь загадочний усміх. Він піднявся і схопив капелюх.

— Зносіть із гідністю наступаючий удар! — сказав і подав їй руку на прощання.

— Дякую вам за ваше співчуття, пане докторе! — відповіла холодно.

* * *

Щось у дві неділі після сеї розмови вернув радник сильно підпитий додому. Доктор оповістив йому результат своєї розмови з Оленою, а

внаслідок сього і внаслідок випорожнених багатьох фляшок був він у лихім настрою.

Він змагався з жінкою, котра робила йому гіркі докори з причини його нещасного налогу й наслідків, які він тепер на них спровадив. Він відгукувався їй грубими словами, заявляючи, що не має зовсім наміру так поводитись, як се дурним бабам захочеться. Він був уже доволі довго терпеливим: тепер однак не стає вже і йому тої сили...

— Як можеш такі дурниці плести, чоловіче! — боронилась радникова. — Хто оставався завсігди паном своєї волі й розпоряджував грішми? Хіба ж я? Сліпа я була й недосвідчена, що не наложила тобі зараз з першого разу поводів; не найшлась би я нині в такім положенню, котре доводить мене до розпуки. Тобі і маю завдячити, що нині люди показують на мене пальцями; на свої старі літа буду жебрати кусника хліба в дітей або в зарозумілих свояків! Однак лучче умру, доки се справдиться!

— Ха-ха-ха! — розсміявся чоловік замість усякої відповіді.

Радникова стривожено повернула до нього своє лице, що в остатнім часі сильно вихуділо.

— Ще й смієшся! — питала вона гірко-згірдливо.

— Ти мені хотіла би поводи наложити? — реготався він злосливо. — Ти, що не маєш навіть настільки сили, щоб супроти своєї доньки показати свій материнський авторитет? Зноси ж тепер наслідки твого ліберального виховання й любуйся думкою, що Олена зостанеться старою химерною панною. Вона не хоче й чути про К...го.

Радникова так і здригнулась при його словах; було по ній видно, що вона угиналась під їх тягарем.

— Чи се дійсно правда, Епамінондасе? — питала вона несміливо й нервово дрожачою рукою відсунула на столі лампу набік, щоби ліпше заглянути йому у лице. Се не могла бути правда. Адже се подружжя мусило статись рятунковим средством супроти всякої нужди для неї і для її бідненької наймолодшої дитини.

— І я хотів би, щоби се не була правда... — відповів радник насмішливо. — Тепер можеш іти до неї і їй подякувати. А коли ні, то наложи їй поводи... Чому ж ні? Дрантя бабське! — пробурмотів під ніс і зачав нервово ходити по хаті.

Жінка сіла та лиш закрила лице руками...

— З наймолодших літ мала вона завсігди свій розум! — лютував він дальше. — Робила мій дім посміховиськом та метою всяких дотепів. А тепер ще хочеться їй доповнити мірку безталання? Те вже їй не вдасться. Ще жию я; а коли до сього часу з батьківською волею ще не познакомилась, то познакомиться з нею тепер. Вона мусить за нього вийти!

— Сього вона не вчинить, Епамінондасе! — простогнала радникова. — О, коли б я була тоді передчувала, що той буде причиною її нинішнього поведення! Якою ненависною, якою незносною бувала для мене його присутність!

— За твоєю спиною піддержувала вона любовні зносини, кореспондувала, а ти була сліпою й глухою! — говорив радник дальше. — Тепер збирай, що посіяла! Що мене стосується, то кажу ще раз, що я покажу їй, хто голова родини. Не буду терпіти, щоби вона противилась моїй волі задля якогось божевільного фарсу. Буду... — і він замовк нагло. В покоях почулися легкі кроки, а трохи згодом стала Олена на порозі. Була одягнена в темний плащ, голову завила в чорну хустку, а під пахою держала грубий звій нот. Здавалось, що ступає дуже

неохотно, однак побачивши радника і зламану матір, в одну мить усе зрозуміла і приступила ближче.

— Іду до Маргарети, мамо, — сказала, вагаючись, — і не буду дома на вечері. Ключ від мого покою забираю з собою, бо, правдоподібно, забавлюсь довше, а, повернувшись, не хотіла б я нікого будити.

Радникова кивнула лиш головою, однак радник станув визиваюче перед нею.

— Що за діло маєш тепер у вчительки музики? Надворі ллє дощ немов із коновки, і я думаю, що в такий час не виходиться, як не муситься.

— Справді так, тату; і я мушу.

— Чого?

— Маю там діло, — відповіла неохотно.

— Що ти можеш увечері у старої вчительки за діло мати? Може, знов яку тайну? Яке rendez-vouz? [20] Бережись! Все має свої границі, і я перестав бути зглядним і терпеливим!

Молода дівчина приступила скоро до стола і поклала збиток нот. Її біле змарніле лице відбивало сильно від чорної хустки, а в тій хвилі схилила його глибоко вділ... було їй, очевидно, тяжко виявити се, до чого забиралася...

— Се ноти, котрі я відписала за гроші; мушу їх віднести, — говорила поспішно. — Більше в мене, тату, нема ніякої тайни...

Радникова прокинулась на софі, а радник станув у першій хвилині мовчки, наче вкопаний; однак лиш на хвилинку. В слідуючій уже хвилі приступив він кількома кроками до неї, а його очі заіскрились.

— Що? За гроші намазала ти ту драньотут? Отже ти відважуєшся мені ще і в тім нечесть робити? Схаменись, божевільна! — кричав він дрижачим із лютості голосом. — Як довго ще в мене стане терпеливості!

— Що хочете тим сказати, тату? — спитала вона спокійно, звиваючи назад розсипані ноти.

— Хочу тим сказати, що не зможу порядним людям у лице подивитись, коли згадаю, що моя донька своїм дурним поступованням дає причину до всяких поговорів; що відкидає поважного чоловіка, й замість того, наче бідолашний писар, маже ноти за гроші; що безчестить моє ім'я, цілу мою родину; що хоче a tout prix [21] відогравати якусь роль. Я тебе встидаюсь, — кричав, — встидаюсь, кажу тобі!!.

Вона лиш поблідла, і очі її здавались більшими; опроче осталась, як і перше, спокійною.

— Годі мені вам помогти, тату, — відповіла вона. — А що предложення поважного чоловіка не можу прийняти, а не хочу, щоб моя особа була тягарем для вас, буду для того на себе сама заробляти. Як вам і другим ся справа представляється, не можу я, розуміється, знати; однак інакше поступати також не можу.

— Ти однак мусиш, коли я кажу!! — кликнув голосно, грубо. — В остатній хвилині пізнаєш ти ще, що батько голова родини, що його воля — воля всіх!

— Чому якраз в тім випадку? — питала Олена, і її великі очі зачали миготіти.

— Бо — ти дурна, і я собі того бажаю!

Вона здвигнула плечима й легко усміхнулася.

— Ніхто не є управнений мати бажання, котрі в життю другого мали би відогравати якусь рішаючу роль; а ще менше на те наставати, щоб були зреалізовані. Я їх не можу визнавати. Сама єсьм, тату! Сама, як птиця, як деревина в лісі. Маю сама право йти за собою або проти себе. Для того кажу раз на завсігди, що не вийду за К...го, і що ніколи, ніколи не буду жити брехнею...

— Позавтра він тобі освідчиться, і ти приймеш його! — говорив він біля неї засапаним голосом.

— Позавтра довідається, що не стану його жінкою...

— Олено, змилуйся над твоєю нещасною матір'ю, набери розуму, — побивалась радникова.

— Маєте ви, може, наді мною милосердя? — питала вона з несказанним огірченням. — Бере, може, хто мою думку і чуття на розвагу? Наче якусь штучну механічну пружину натягали б ви мене і пристосовували до обставин! Я однак не дамся до сього ужити! Ніяка сила світу не стопче в мені мислячої самостійної людини,. а коли б вам те прецінь удалося, тоді успокійтесь... Тоді... я — не я...

— Яка подяка за мої безсонні ночі, за мою муку, мою любов материнську! — стогнала радникова. — Що жиє в твоїм безталаннім серці!

— Правда, мамо, й те, що виплекалось.

— Прокляття на тебе, невдячна гадюко! — засичав радник.

Вона збиралась до відходу, однак на ті його слова задержалася. Звернувши легко голову, глянула на нього із співчуттям.

— Ваші слова, тату, мене не болять... — говорила. — Вам і не слід інакше говорити, лиш так, як дух, котрий вас дотепер провадив, вами володів, вам і велить говорити. На мене не має він ні впливу ніякого, ні сили. Вважаю його лише нездоровою, брудною силою, котра не має змислу для чистого шляхетного чувства; тій силі в грязі гаразд, вона рада б усе їй противне загарбати у свій круговорот і приглушити. Іду! — говорила вона дальше. — Не маємо собі більше нічого сказати. А так як справи стоять, не будемо мати і на будучину собі нічого сказати, ані розумітися не будемо.

— Я тобі маю лише стільки сказати, — кричав радник, — що позавтра приймаю освідчення К...го. Ти ще неповнолітня, а тепер — іди!

Вона знову станула, наче прикована, а її очі засвітились чудно.

— Так? — сказала протяжно. Хотіла ще щось сказати, однак, надумавшись трохи, замовчала. Теє "щось", що доктор порівнював із помішанням, показалось нараз у неї між очима. Не підводила повік більше. Не сказала ні словечка. Забравши ноти з стола, вийшла.

Між старими урвалася розмова...

II

Es lebt in mir die Liebe zur Freiheit, der feste Entschluss, mich nicht knechten lassen zu wollen, es sei von wem es sei, nimter mein Haupt zu beugen, wo meine Seele es nicht kann; mein Leben zu leben, wie ich es verstexe, den Weg zu geben, den ich mir vorgezeichnet, und mich durch nichts von diesem Wege abbringen zu lassen; durch keine Drohung, mag er denn fuhren, wohin er will...

("Allzeit voran" von Fr. Spielhagen) [22]

До тої самої незначної хатини, отіненої старинезними смереками, з котрої Олена виходила з Лієвичем перед майже трьома роками, прямувала й сього вечора. Темніська ніч укладалась, а дощ лляв неустанно. Від часу до часу піднімався сильний вітер і бив її дощем так у лице, що волосся на чолі перемокло, а рука, що піднімала довгу сукню, заціпеніла із студені... Се був один із тих неприязних зимних вечорів осінніх, котрі заганяють додому усе, що лиш має яке-небудь пристановище...

Утомлена вступила Олена в хату. Тут мешкала її стара вчителька Маргарета С. Учителькою, правда, перестала вона бути здавна, однак стала для неї щирою порадницею й подругою.

Який лагідний супокій, який мир привітали її в тій тихій кімнатці! Була лиш напівосвітлена. В притикаючім маленькім салоні, котрого двері стояли широко створені, сиділа старенька дама при фортеп'яні, цілком затоплена в Шопені. Він був її любимцем, і вона виконувала його твори майстерно. Без шелесту розгорнулась дівчина з плаща та хустки, тяжкі коси так і розпустила по плечах. За висками товклись у неї живчики, а голова сильно розболіла із зворушення.

Під вікном стояв старомодний фотель старої дами, а перед ним столик до роботи. Тут і опустилась вона, щоби спочити, як се часто робила. Се не першина, що її гонили та слідили, наче яку небезпечну дику звірюку...

Наче хвилі, припливали до неї м'які звуки фортеп'яно. Раз любовні пристрасні, то знов западали вони глибоко в душу; ніби бавлячись ними, перейшла Маргарета незамітно на іншу тему. Начала Шопена "Impromptu phantasie".

Тихесенько розпливались звуки, то зливались, виринали нові, пориваючі, чародійні, наче опановуючи себе, немов тая скована пристрасть, коли чоловік з болю задрожить, застогне, а далі вмовляє в себе: "спокою, спокою, спокою!"...

Як часто і прислухувалась Олена тій штуці, все однак, що відчувала при тім і думала, було однакове. Та сама гарячозимна дрож обгортала її, приковувала та загадочна сила музики, що нас пориває, додає сил, дотикає нас до найглибшої глибини душі... Нині однак в тій хвилі прокинулась вона так бистро, наче б її доторкнувсь який лихий демон; прокинулась і сховала розпучливим рухом лице в долоні. Се ж був його улюблений твір. З того однак часу не хотіла його більше чути. Правда, стара вчителька не могла знати, що вона тут сиділа немов на вигнанню, а так і мусила прислухуватись; а хвилі звуків не мали милосердя. З їх глибини виринула згадка і стала живою картиною. Одного разу, коли обидвоє зайшли до Маргарети на музику, а вона відогравала "Impromptu" по-мистецьки, тоді і виявив він їй кількома словами свою любов. Смеркалось, наче нині. Він сидів, уперед похилений, підперши голову на руки, і прислухався. Неподалік від нього сиділа вона. Посередині гри встав нараз і приступив до неї. Яка одинока незабутня хвилина! В якім неописанім зворушенню находився він тоді — звичайно спокійний, гордий! Признання його тодішнє було лиш відгомоном тої музики — скована пристрасть. А вона? Найніжніші нерви дрожали, тремтіли в ній. Адже обоє носили в серцю любов, однак і обоє були горді, вразливі, і одне не хотіло другому признатись, аж таки він перший почав...

Не було се якесь упоєння, що їх обняло. Се була сила глибока, могуча, піднімаюча сила, котра не знає ніяких перепон, нічого не жахається, котра, проломлюючи дорогу, пориває усе з собою, часто руйнує те, що закони і звичаї, і час з трудом збудували...

Правда, що музика підсичує і біль у людській груді аж до божевільності. Музика пірвала тепер і молоду дівчину у свої обійми. Вона почала нервово реготатись, тихо, тихо, та так сердечно, що ціла її

гнучка стать тремтіла. Оклик виривався їй з уст, однак вона притисла руки ще сильніше до лиця, заціпила зуби, хотіла бути спокійною... О, боже, спокійною!.. Адже не на се прибула вона сюди, не се гнало її в бурливу ніч, не сього вона бажала, бажала!.. Горде, непогамоване чувство!! Хто його не знає!..

Трохи згодом лежала вже її змучена голова нерухомо на спинці крісла, і лише рука закривала очі...

Пізніше, коли вже стара дама перестала грати і увійшла з світлом до кімнати, найшла молоду товаришку незвичайно втомленою. Не здивувалась вона її присутністю; то було вже її звичаєм приходити незамітно й несподівано, а часто вже по якійсь хвилині назад вертати. Від часу смерті Лієвича стала вона такою непосидючою...

— Ще йде дощ надворі, Маргарето, — мовила Олена між іншим і притисла чоло до шиби. При тім вдивлялась у нічну темряву, наче б хотіла там конче щось добачити. Замість того бив дощ голосно о вікна, а поза углом хати свистів та вив вітер, немов хотів насилу зірвати стару хатину. Лише старі смереки шуміли перед нею успокоюючe і горнулись охотно за вітром.

— Невже ж ти знов хотіла б відходити? — питала вдовиця з тривогою, а заразом любо... — І то в таку непогоду? Вибий собі лиш те з голови, я тебе не пущу.

— Ні, Маргарето, я ще остануся. Я принесла вам ноти, як собі їх на нині бажали, а далі хотіла те дещо оповісти, дещо написати...

— Лист?

— Лист.

Тут і розповіла вона старій жінці все, що пережила в остатнім часі, від сцени з доктором, аж до бурливої розмови з батьком.

— І що ж задумуєш чинити, Олено? В неділю з'явиться напевно. Дожидав, як мені здається, лиш приїзду своєї матері, котру хоче тепер взяти до себе.

— Хочу йому правду сказати. Скажу, що знаю про його намір щодо мене; заким однак рішуче приступить до діла, мусить одне дізнатись; а то, що дівчина, котру задумує на ціле життя взяти за жінку і по котрій з певністю надіється, що буде становити "душу" його дому, не любила його ніколи. Що коли б я хотіла за нього вийти, то вийшла б лиш з тої причини, щоби родичам, одній незабезпеченій сестрі і собі придбати якесь пристановище. Не єсть се ніяким услів'ям, під котрим вона рішилась-таки вийти за нього. Вона хоче лише йому тим ощадити неприємної, а подекуди і понижаючої хвилі, а заразом хоче і очиститись від закиду, будто вона слабує на гордоту і химери. За нього не вийде. Не могла б сього ніколи вчинити; попросту вона не може зобов'язуватись до доживотної брехні...

— Се в тебе, Олено, дійсно не...

— Жарт? Ні, Маргарето, правда.

Вдовиця мовчала через хвилинку.

— Кождий має свої погляди на такі речі, — обізвалась опісля; — однак, як то кажуть: "і мудрому чоловікові не встид послухати поради..."

— Для мене нема поради, Маргарето, — відповіла тихо Олена. — "На милування нема силування", так само і на поважання; а вироблені погляди на життя, котрі тісно зв'язані з нашою совістю, також не даються скинути, наче та одіж.

— Сього я й не хочу сказати. Я хотіла була лиш спитати, що властиво думаєш зробити з собою, коли не хочеш віддатись?

— Задумую жити по своїй натурі і по правді.

— По правді! — усміхнулась сумно старенька женщина. — Не знаю, що собі властиво під тим думати. Одначе, взявши все на розвагу, то що ти маєш супроти особи К...го? Що тепер його не можеш любити, розумію дуже добре. Що, оскільки тебе знаю, може, взагалі не будеш його любити, знаю аж надто добре. Думаю однак, що людська натура доволі знана, щоб будувати на ню і на будучину: наприклад, що привикнеш до нього. Він добрий чоловік, се кождий знає. Він досі щиро спомагав матір, а тепер навіть бере її до себе. Сього не вдіє нині кождий.

— Дійсно! — перебила її Олена, гірко усміхаючись. — Рідка великодушність! Кождому відомо, що доки він учився, вона, вдовиця, гірко роботами заробляла грошики, щоб його удержувати на університеті. Що її тепер, коли вже перестала бути продуктивною силою, не виганяє надвір, то вже імпонує світові!

— Ох, Оленко! Огірчення чинить тебе несправедливою. Він не грає, наприклад, у карти, не п'є, а те, бач, чимало значить.

— Ні, зате він чоловік холодний, з вирахованням, котрий лиш хоче вживати, котрого "я" становить для нього одинокий світ. "Уживати, бо лиш раз живеться" — се його засада, котрої він і пильно держиться. "Однак при тім і другим дати жити" — се не його засада, Маргарето. На те спустіться. Се егоїст і чоловік гордий, котрого, як вихвалювався раз перед Стефаном, нічого на світі не дивує, котрий усього вживав, усього скоштував, котрого ніяка жінка не в силі довший час придержати, бо, мовляв, знає наперед про кожду, що потрібував би лише палець надставити, а мав би їх десять нараз, його, наприклад, важні соціальні питання життя нічого не обходять, бо на те, імовляв, єсть доволі студентів, філістерів і інших божевільних. Для нього його завід — то лиш

дійна корова; а про мене говорив раз Стефанові: "Чи думаєте, що ся хоть крихітку ліпша від других? У неї, як і у всіх жінок, остатня філософія: "віддатися". Я їх знаю. Наколи б мені її дійсно схотілося і була б уже моєю, тоді й полишила б усі свої ідеї, при помочі котрих робиться тепер така інтересна в родинному гнізді. Зрештою, і не сміла б мені їх у мій дім заводити. А до делікатної кухні, яку я люблю, вона й не пасувала б", Що мені з такого чоловіка, Маргарето, без любові? І чим була б я для нього? Нічим більше, ні менше, як ключницею його дому... а там... — тут і урвала.

З ляком підвела старенька очі на молоду дівчину. Такої бесіди вона ще від неї не чула; так суворо, безоглядно ніколи вона не говорила. В які мрії заганялась-вона при своїх спосібностях! А знала свої думки так удатно прибирати в слова, що сказав би-сь деколи, що воно дійсно так, а не інакше. Однак вона любила сю дівчину, немов свою рідну дитину, і думала, що вона нізащо в світі не повинна далі ступати тою тернистою й небезпечною дорогою.

— Прислухуючись твоїй бесіді, Олено, — обізвалася, поважно, — можна б утратити віру в добрі прикмети мужчин. Одначе я в тебе питаю, я маю до сього право. Чи був і Стефан без блудів?

— Стефан? Ні, — відповіла трохи згодом Олена, підчас коли її великі очі глибоко засяли. — Він мав також свої блуди. Був нудний педант, був заздрісний, був гарячка і мав ще блуд одідичений, про котрий довідавшись, я з жалю та розпуки мало що не збожеволіла. Се була тайна, його батько збожеволів з пиття і помер з того, а він, Маргарето, як-небудь і не пив налогово, однак пив радо. Ви розумієте, що се значило для мене мати такого чоловіка (а я змалку бридилась усіми напитками), у котрого та згубна пристрасть могла вибухнути кождого часу? Однак ми любились, і, віруючи в нашу любов, ми думали се лихо перемогти. "Лише при твоїй помочі", — говорив він бувало, — "зміг би я ту нещасну хворобу задавити, а з другою жінкою... ніколи". І я вірила, що мені вдасться його вирятувати, при чім і натерпілась би, може, чимало, однак що було то все для мене? Я ж його так любила,

Маргарето! А тут? Що за рація виходити за сього чоловіка? Ми вели б неустанну боротьбу між собою, котра б остаточно мусила виродитись у ненависть. Так, як я його знаю, то він не звернув би ніколи з шляху, раз обраного; а я, Маргарето, я не єсьм натурою, котра б могла зносити на своїм карку панування другого.

— Такі думки, дівчино, — відповіла стара дама, хитаючи жалісно головою, — не доведуть до нічого. Коли, бач, усе розбереш, усюди заглянеш, так і стрінеш усюди ключку. А все ж таки він узагалі відповідна "партія" для тебе, і ти привикнеш до нього. Привикає чоловік, боженьку, чи до одного! Тим скорше до людини: з днини на днину, з місяця на місяць, а там... о, ти не знаєш, як гарно може ще твоє життя уладитись, які хвилі береже ще воно для тебе! Чи хочеш, може, сама, на самоті жити, от, хоч би так, як і я? — і гіркий усміх промайнув по її старечім зжуренім лиці. — Чи розумієш ти хоч трохи, що то значить бути злишнім? Або чи розумієш ти направду, що то таке убожество? Недостаток болить, журба мулить, пригноблює, робить вовчкуватим, убиває! А як старість настане, сили уступлять, Олено? Фахової освіти не маєш. Чи хочеш сукні паням шити? ноти ціле життя відписувати? Хочеш, Олено?

Молода дівчина мовчала, її голова спочивала на згорнених на столі руках; ледве що видно було її бліде лице із спущеними віями.

— Хочеш сього, Олено? — обізвалась іще раз із притиском. — Ні, годі тобі того хотіти! Ти дійсно не можеш мати ще правдивого розуміння про нужденне вегетування [23], а то мусила би ти його повітати, як свого ангела-спасителя!

— Ніколи, Маргарето; лучче вмерти! — почулося стиха.

— Умерти? — глянула понад окуляри на дівчину стара Маргарета. Був се ледувато-насмішливий, а заразом милосердний погляд, що на ній

спинився. Опісля зареготалась вона і, беручись наново за панчоху, почала одностайним голосом дальше:

— Коли Стефан умер, казала, що також мусиш умерти; а прецінь жиєш. Не вмирається воно так легко, Олено; вір мені. Раз — се було, як і мій чоловік помер (щось у рік, як ми побрались); — я думала тоді теж, як і ти, про смерть. Не знаю, чому не вмерла я, як і не знаю, чого живу? Всі вдовиці і старі панни, Олено, вони нічо. Остатні належать ще до тих безталанних, що ще до того і смішні. Самотні блукають у життю, без приюту, без становища, сказала би-м, без змислу, аті — жиють, щоб не вмерти. Наприклад я: смерті не бажаю, як в молодих пристрасних днях. Знаю, що кінець сам прийде, а буде се сумний, глухий кінець... Чи хочеш і ти вести таке життя? Чи, може, хочеш для "Ідеї" жити? Наприклад, писати? Се тепер... неначе хороба в жінок. Опроче, для ідеї живеться доти, доки не треба за кусником хліба побиватись. Виб'є однак та година, так ідеї перестають бути метою життя. Врешті, нехай собі й так. Думаєш, однак, що праця для ідеї заступить тобі се живе щастя, котрого розуміння мусить ще жити в твоїй груді, бо ж ти любила і була любленою? Чого ж, питаю ще раз, чого ж хочеш, Олено?

Немов змучена, підняла Олена голову і з відверненим лицем оперлась мовчки о поруччя крісла, ще й очі закрила рукою. Боже! Дійсно, чого ж вона ще хотіла? що оставалось їй ще хотіти? Писати? До того не мала вона таланту, а всяке дилетантство було їй ненависне. Отже, що ж їй почати? Думати? Говорити? Майже на се виходило. А наколи на се вийшло, стало смішним...

Стара дама завважила муки молодої дівчини і, не зміняючи ні пози, ні тону, говорила далі:

— Дійсно, Олено, в тім взгляді не можу похваляти твого рішення. Що задумуєш чинити, воно, їй-богу, недобре!

Однак вона чула, що добре. Чула, що коли не буде придержуватися сеї думки, то пропаде, як тисячі перед і за нею. А того вона не хотіла.

— Що мучить тебе, моя дитино? — обізвалась знов, бачучи, що Олена сиділа безмовно та нерухомо. — Невже ж тобі жаль твоїх поглядів на життя, котрі ти, може, змінити мусила б? Іди ж бо, іди! Яка ти собі там і поступова, а в тім напрямі осталась ти все-таки ідеалістка. Огляньсь лиш у життю і скажи сама, чи подружжя, котрі лучились без любові, в тисячних случаях не щасливіші від таких, що справді не раз лиш любов мали за підставу? Думала було, що ти якраз скорше вступиш у так зване "розумне подружжя", а ти замість того любуєшся в романтичних засадах і не хочеш у те вірити, що ми не в силі кермувати нашою долею, що на те є вища сила. Правду сказавши, світ висміє тебе, довідавшись, що через те відмовила К..., бо його не любила!..

— Світ, Маргарето? — відказала гордо Олена, і згірдливий усміх промайнув по її лиці. — Та маса наших знакомих? Ані їх хвальба, ані їх догана не були ніколи в силі постановити для мене якесь правило! Мені просто неможливо розстатись із думкою, що так, як воно є, є недобре; що наступить одначе хвиля, в котрій правда сміло заволодіє; справедливість перестане бути якимось даром ласки, і настане час, коли жінка не буде примушена жертвувати свою душу фізичним потребам...

— От і маєш, Олено! Твої погляди про правду становлять власне причину твого терпіння. Се головне вони творять розлад, безталанну дисгармонію в твоїй душі. Заверніс, люба дівчино! — казала вона серйозно. — Заверніс, доки ще молода, доки ще можливий рятунок, доки не будеш мусила собі сказати, що серед людей осталась ти одна-одніська!

— Годі мене вже урятувати, — відповіла молода дівчина, сумно усміхаючись. — Не в тім змислі, в якому, було, задумали. Одначе, одному мушу заперечити. Мої погляди не такі ідеалістичні, як ви думаєте. Коли б була, як доктор А. казав, менш розважним критичним умом, не була б

я ані в часті такою безталанною серед нинішнього ладу суспільного, не була б я такою самотньою, якою єсьм дійсно.

— Твоя уява надто роздразнена.

— То дайте поживу моїй душі; дайте мені серйозну, тривалу працю. Одначе ніколи не стояло виразніше перед моєю душею, що єсьм "нічо", єсьм якимось недокінченим, неповним сотворінням, котре, оставшись таким, саме не здолає опанувати долі! Що мені з самої волі? Що остається мені? Нічого, Маргарето, нічого, крім прокляття, насмішок і милостині.

Трохи згодом, немовби собі що пригадувала, додала рішуче, ніби більше до себе:

— Нехай врешті все б'є на мене, я хочу до остатньої хвилини оставатись праведною, а хто в силі чинити більше, нехай робить...

— А за потреби життя забула, серце? — спитала знову вдовиця, посилаючи мрачний, майже острий погляд з-поза окулярів.

— Моральна нужда а абсолютна бідність — се одне й те саме. Наслідки їх однакові. Будьте ласкаві, — додала опісля спішно, — дати мені аркуш паперу. Хочу написати до нього.

Вона встала, перейшла звільна кімнату і станула врешті перед старою женщиною. Ніколи не видавалась вона їй такою поважною, однак ніколи й такою чужою.

— Се твоя невідмінна постанова?

— Невідмінна.

— І чи ти того свідома, що запропащуєш сама свою будучину?

— Так, я того свідома, що не брешу...

— Годі, бог з тобою, безталанна!..

* * *

Щось у годину пізніше покинула Олена стару товаришку. Надворі стало ще темніше. Ледве що десь-не-десь блимали зорі, а по місяці таки мчалися хмари. Лише вихор гудів та свистів безнастанно, та гнав тихими улицями...

Прощання обох женщин було холодне і німе. Щось стануло між ними, що їх роз'єднало; вони обі се порозуміли...

Сміливо кинулась Олена в нічну темряву. Сильний подув вітру загасив світло в руках вдовиці, а двері за молодою дівчиною луснули сильно і замкнулись.

— Чого, властиво, вона хоче? — пробурмотіла стара нетерпеливо і вертала звільна напомацки у свою світлицю. — Чи при умі вона?

* * *

Чаша горечі, яку довелося випити родині Ляуфлерів, не була ще повна. Нові, зовсім незнані чудні звуки наповнили солодкою гармонією серце Германа-Євгена-Сидора. Наче одним замахом зрозумів він поезію, в котрій, зливалось місячне світло й соловейкове щебетання. Зрозумів журчання чистих хвиль, зрозумів золоту їх пісню, казочну. Зрозумів сумраку вечірнього чародійну силу. Він потонув у найніжніших чувствах... він, Герман-Євген-Сидор... любив. Одначе його любка (була се жидівка) оставалася глухою для тих його чудних, сердечних звуків. Його просьбу, щоби стала його дружиною, відкинула вона рішуче і

холодно, його горя і розпуки не в силі описати ніяке слово людське; і він постановив зникнути із сцени подій. Сталось воно тим чином, що він вистрілив собі в лоб...

Недовго по тім усунено радника з служби... і гарні, золоті часи, про котрі знав оповідати він, його товариші та добрі знакомі, — стали tempi passati! [24]

* * *

З чотирьох доньок була лиш найстарша і Ірина замужня. Перша вийшла за старого, однак багатого кавалера і проживала безжурно далеко від родичів. Ледве що раз або два в рік питала листовно, як живеться родині. Тоді звичайно Олена відписувала їй точно й коротко. Обі сестри ніколи не годились з собою, а від часу, як найстарша віддалась, відчужились ще більше. Тяжко приходилось тепер Олені до неї і її мужа відсилати письмо, котре мало характер просьби. Той її швагер мав далеко від міста кільканадцять фальчів [25] поля з обійстям, і теє хотіла тепер пані радникова за порадою Олени взяти в оренду, бо не знали іншого виходу з лихих обставин. Частина пенсії, котру з ласки полишено радникові, була така мала, що ледве вистарчила б на життя одному. Крім того, були в них ще й довги і, заки тих не сплачено, не можна було грошей обертати на інші потреби. Довго треба було ждати на відповідь, дуже довго, — аж і прийшла нарешті. Зять, хоч і неохотно, пристав на предложення своєї свекрухи і заключив тверду, некорисну для них угоду, котру однак і Олена мусила підписати.

Небавом відтак переселилася далеко-широко знана і поважана родина (з виїмкою наймолодшої доньки, котру найстарша забрала до себе: "заки зааклiматизуєтесь" — писала) в нужденне пусте село і почала нове .життя.

* * *

Минув уже п'ятий рік, відколи проживали на селі, відлучені від інтелігентного світу, від усяких товариських зносин. Кождий виїзд у місто був сполучений з видатками, і для того вони рідко коли виїздили. Тяжко приходилось їм хоч і яку там малу суму грошенят відложити. Винаймлені поля приносили мало доходу, а про частішу продаж яких-небудь продуктів рідко коли мож було думати. Життя, яке вони тепер вели, було тихе та сумне, приправлене бурливими вибухами пияцтва Ляуфлера. Він просиджував цілими днями в нехарних [26] сільських корчмах, п'ючи та сперечаючись з мужиками. Тут і вироблював їм різні подання і супліки та залагоджував і інші справи, а за те платили йому мужики горівкою або і грішми, котрі відтак пропивав знов з ними. Ніхто не здержував його більше від такого життя. Коли при суперечці попадав у злість, поводився наче божевільний. Одного разу вернувся він більше, як звичайно, напідпитку додому. На його вид впала радникова в таке роздражнення, що не могла спокійно заховуватись. Вона лаяла, проклинала і казала йому назад вертати туди, де провів цілий день. На столі біля нього лежав великий залізний молоток; розлючений її словами, шпурнув ним за жінкою. Близесенько біля її виска пролетів він і упав Олені перед ноги. Наче розлючена вовчиця, кинулась вона на нього і потрясла його сильними руками.

— Гадюко! — кричав він несамовитим голосом. — Кара божа! Відчепися, коли не хочеш почути отсього молотка, щоб раз назавжди успокоїлась!

Далі махнув за нею рукою, щоби її ударити, однак втрафив уже в воздух. Вона звернула голову до нього і страшний зимний усміх викривив їй уста.

— Зноси тягар, батьку, доки ще мати живе. Не забувай, однак, що родичі винні, коли діти суть для них тягарем, — і вийшла.

Вона була тою, котра управляла цілим господарством і на котрої плечах спочивав гаразд цілої родини. Так — цілої родини. Від двох років проживала й Ірина при родичах, та вже вдовицею. А і наймолодшу Геню

виекспедійовано назад додому, — "щоби привикла до відповідних обставин та мала образ своєї будучини", — як писала найстарша. — "За урядника не вийде, бо тим грошей треба, а тому, що вона не є гарною, то ще найлучче буде випровадити її на добру ґаздиню і охоронити її від усякої вищої освіти, котра в нашій родині відіграла таку нещасну роль..."

* * *

Була осіння сонячна днина... Пізно по обіді. В селі панувала тишина. Велика часть мешканців забралась на. ярмарок, а й на полях не видко було нікого. Давно позвожено . все додому, і далеко та широко видко було голий простір, — далеко, доки око засягне! Сумний, тужливий був се вид. Мимовільно зверталось око до темного дубового лісу, котрий, припираючи до західної сторони села, становив для себе якийсь окремий світ. Близько біля нього йшла сільська дорога і не один утомлений вандрівник, не один робітник звертав під старі дуби, щоби в їх тіні відпочити. Осіннє червоно-жовте березове листя дрожало безнастанно на лагіднім вітрі і набирало при західнім сонці рішуче кривавої краски. Особливо ж вражала одна група беріз очі всіх прохожих. Вони росли на узгір'ю, низько до землі схиляючи свої сплетені віти, і ніби умисне висунулись із лісової гущі, ближче до дороги. В ясних місячних ночах виглядали їхні білі повигинані пні із срібним листям, наче грізні мари. Тепер, правда, виглядали вони мирно, привітливо. Се завважила, мабуть, і Олена, що вийшла отсе із глибини лісу та оглянулась за місцем до спочинку. Оглянула насамперед допитливим зором биту дорогу, а не бачучи на ній нікого, усіла потрохи знеохочена...

Чи була вона ще гарна? Чи не оставило п'ять років глибоких слідів на її лиці? Так — і ні. Вона належала до тих щасливих, котрі не старіються скоро, на котрих лиці відбивалося, однак, духове життя. Потемніло та обгоріло колишнє лілієвобіле лице. Біля уст уклалась морщина, котрої перше не було і котра надавала тепер цілому лицю вираз глибокого суму і утоми. Лиш очі сиві дивились однаково лагідно. А що ще більше вчинив із нею той час? Той, хто не проживав у безлюднім місці, відірваний від усяких товариських зносин, тяжко працюючи в

неустанній одностайній боротьбі з журбою, той і не в силі оцінити наслідків такого життя на чутливу душу. Нема тяжчої кари для молодого живого духу, для бистроумних, енергійних, а надто ідеально уложених натур — як таке життя. Шумна се фраза, будто би природа сама могла чоловіка вдоволити. Недбалим, до думання лінивим, вона вистарчає; вдовольняє вона і мешканців міста, що опускають галасливе товариство, щоби на свіжім воздусі скріпити зав'яле тіло; однак, ніколи не вистарчає вона для мислячих, діяльних людей. Від днини до днини, від місяця до місяця примічала Олена на собі наслідки того тупого бездушного життя. І вона була остроумна і надто добре розуміла людську натуру, щоб не знати, що з часом перейде незамітно до тих людей, котрим розходиться лише о фізичний добробут.

Змовчу про тоті хвилі, в котрих переживала вона несказанні муки, в котрих її молода душа, що бажала діяльності, силкувалась переломити вузькі границі, якими окружало її теперішнє життя. Як той спійманий орел, побивалась вона у в'язниці, думала неустанно про вихід з тої глухої одностайності; і як все наново мусила переконуватися, що теперішнє життя дожидало її і в будучині. В такі хвилі сум страшний налягав на її душу, і в таких хвилях була вона супроти свого окруження безоглядно-гостра, ба, безмилосердна! Незамітно упадала вона під вагою німих мук. Правда, сі муки можна було завважити на її лиці, однак ніхто не журився нею. В господарстві, котре було на її голові, йшло все звичайним ладом, і лише спущені віка і якась утома свідчили про її психічні терпіння...

Хустка зсунулася їй з голови, однак вона того не завважала. Її ціла увага була звернена на мурашню, що піднімалась маленьким горбком біля неї. Вона думала про поділ праці у тих комах, а нараз і пригадалась їй чомусь стаття Писарєва "Бджоли".

Було вже доволі давно, коли се читала. В яке гарячкове роздражнення попала тоді по прочитанню того твору! Як багато гарячих думок піднімалось тоді в її душі проти "трутнів"... — Тепер читала вона дуже рідко.

Наче б забула і себе і все навкруги, так задивилась на комах. Як вони ворушились, бігали, все однаково, без перестанку, без утоми. Тут панував строгий лад, і кожда комашка мала свою роботу. Чи життя, яке кипіло в тім світі дрібних сотворінь, збудило в її душі яку думку, який спомин? Вона сягнула нагло до кишені, витягнула пом'ятий лист і прочитала. Чинила се, може, в сотний раз. Се був лист, писаний до неї ще перед двома місяцями її найстаршою сестрою. Писала, що мусить продати обійстя й поля; випущені в оренду; що радить Олені заздалегідь порозумітися з новим властителем щодо дальшого винайму грунтів, бо в противнім разі могли би уже за рік остатись без пристановища, їй неможливо інакше зробити; обставини приневолили їх до сього; сини й дочки попідростали, а наука чимало коштує і т. д... Всі знали о тім і всі сумнівались, чи остануться дальше на господарстві. Здавалось, що жиють тепер, лише дожидаючи чогось нового. Радникова, та колишня гарна і горда женщина, зломилась. Ледве можна було її пізнати. Лише воліклась під вагою щоденної тяжкої журби. А коли Олена розповіла їй зміст листя, вона сплакала, замість що-небудь на відповідь сказати. Ірина, звичайно хоровита, жила лише сестрою, про котру часто говорила, що вона — її "сила", що вона єсть сею точкою, що в'яже її з життям. Наймолодша сестра, давно доросла, гарувала [27], побивалась, неначе мужчина, дома і по полях. Одне ставало другому до помочі, одначе, підстава цілої будівлі стала порохнявою і захиталась...

Ще мовчала Олена. Ще не мала відваги поділитись із старою ненькою й обома сестрами найновішою вісткою, себто тою, котру одержала вже від нового властителя їх пристановища. На її запитання щодо дальшої оренди відповів він коротко, привітно, що по упливі року відбирає поля і стане сам ґаздувати...

Над тисячними вихідними точками думала бідна дівчина. Думала, як би оберегти родину від грозячої абсолютної бідності, нужди; щоби їм при оповіщенню сумної звістки подати заразом і нову спасенну раду. Одначе не видумала нічого. Не видумала? Адже хто її добре знав, той знав також, що з нею коїлося щось від найновішого часу. І дійсно. Ніколи

не виходила вона з дому так часто і не бавилась так довго по прогульках [28]. Особливо ж сусіднє село її немов причарувало...

Мовчки всунула вона тепер лист назад в кишеню, а її погляд полинув знов долиною по дорозі. Сонце ладилось заходити, і на заході запалало небо рожевим блиском. Нараз долетів до неї туркіт воза і тупіт кінських копит. Вона заворушилась і вп'ялила очі в той бік. Показався малий легкий візочок, тягнений двома палкими кіньми. В нім сидів одніський мужчина і поганяв сам коні.

Лице її спалахнуло кров'ю, а серце затовклось сильно.

Візок приближувався чим раз, то скорше. З-під тонких скорих кінських ніг вилітали іскорки, а вона, затявши зуби, почала звільна спускатись із горбка. В очах її горів дивний огонь, ніздрі дрожали...

Мужчина, побачивши її, здержав одним рухом коні і привітався. Був се гарний, сильний мужчина, літ, може, 29. З його одежі мож було відразу відгадати, що він був лісничим. Він сміявся, показуючи з-під вуса ряд густих, білих зубів.

— Я вас пізнала, пане Фельс! Можете мене зараз з собою забрати! — сказала вона з притаєним зворушенням.

— Буде мені мило, дуже мило! — відповів він радо.

Опісля зробив їй місце біля себе по лівому боці, поміг усісти, затяв коні, що аж підскочили, і відтак помчався уперед...

Почали бесідувати. Він тішився, що стрінулись, а вона відповідала ввічливо і скоро. Він говорив багато. Між іншим, оповідав (що вже вона й знала), що він лишається у барона в сусідньому селі і дальше у службі, а може, і на завсігди. Що казав йому, Фельсові, нині в місті, що закупив ще одне село; далі, що і заміняв собі нині коня, он того сивого гуцула...

Олена подивляла гарного коня. Він ішов дуже гордо і мав густу гриву, котра майже зовсім закривала голову. Від часу до часу підкидував бутно [29] голівкою вгору; був, очевидно, ще молодий і мало запряганий.

— Поводити кіньми становить особлившу приємність, — сказала вона. — Мені так і сверблять пальці, коли бачу, що другі поганяють.

— Таж се можете й ви вчинити, — відповів, усміхаючись. А той усміх був широкий і без значення.

— Але ви мусили б мене сього навчити.

— Для чого ж ні? Така учениця зробить мене гордим! Можемо врешті зараз зачинати.

Тут і передав їй поводи і навчав, як їх держати, коли і як стягати або попускати. Вона прислухувалась послушно, а раз заглянула йому глибоко й уважно в очі.

Він мав великі, голубі, потрохи безвиразні очі й виглядав свіжо і дуже молодо.

Вона поводила так, як він казав, а його погляд спинився на її тонких руках.

— Але держати треба неабияк! — завважила, повернувши голову легко за ним. — Чи ви не втомлюєтесь ніколи?

— О, я? — він сміявся. — Сього в мене не буває!

— Ціле тіло неначе в напруженні...

Його погляд так і промайнув по ній і спинився на її м'якім профілю. Її щоки зарум'янілись потрохи, і вона виглядала дуже гарно.

— Пані дуже ніжні, однак ми, мужчини, всі єсьмо сильні.

— Зате ми, жінки, витриваліші. Не повірите, може, що я можу раз по раз витягати п'ять до шість відер води...

Він широко створив очі.

— Дійсно?

— Можете мені вірити, я все кажу правду.

В його очах показалось щось ніби подив, а заразом і співчуття. Вона була така гарна...

— О, пані, ви не повинні щось подібного робити!

— І чому ні? Як нікого нема, а треба худобу напоїти, то муситься робити. А наколи з вас добрий господар, то признаєте се самі.

А він справді був добрий господар і знав, що воно не йшло інакше. Одначе, щоб вона щось подібного робила, ще й говорила про се так свобідно — вона, що зовсім не подобала на тих, що займаються такого працею.

— Пані, ви дуже господарні.

— Я не перебираю в праці. Опроче знаєте? Я завсігди кажу: чим ти є, тим треба цілком бути. Інакше не дійдетесь ніколи до мети!

— О, певно, — відказав поважно. — Доньки нашого —священика також дуже господарні. Наприклад, старша, панна Омелія, вона дуже образована панночка. Грає на —фортеп'яні, від неї й дістаю я завсігди різні часописи до читання.

— Т-а-к? — завважила протяжно Олена, і в сій хвилі потягнула вона сильніше поводи до себе. — Ви, певно, буваєте там частіше?..

— Не надто часто. Панна Омелія дуже привітна, просить частіше заходити; однак моя служба не позволяє на се, хоть і як би сього бажалося. А ви, пані, знаєте панну Омелію?

— Знаю, — сказала вона байдужне. — Чим вона вам імпонує? — спитала трохи згодом і обернулась бистро до нього. Холодна, насмішлива усмішка промайнула ледве слідно по її обличчю. Він відчув її.

— О, мені! — кликнув, зарум'янівшись, теж насмішливо.

— Я так думала, — і знов усміхнулась.

— Чому б мала мені імпонувати?

— Знати те — се ваша річ.

— Так я сього не знаю, — відповів він свобідно. І він дійсно не знав того. Не любив він узагалі думати, а був більше чоловік чувства. Се зрозуміла вона з першої хвилини, коли з ним познакомилась.

— Читаєте радо? — спитала його опісля.

— Радо.

— Можу вам також книжок позичити, маю їх дуже багато.

— А ви, пані, не читаєте?

— Тепер ні. Не можу.

Він дивився на ню цікавим поглядом; очевидно, не розумів її.

— Так мені лучче, — відізвалась стиха.

— То лиш час забирає, — обізвався, — а надто жінкам при господарстві. Вже мужчина, то примушений читати...

Вона відвернула голову від нього, і її погляд полинув десь далеко. Сонце сховалось уже за темний ліс, і остро, виразно вирізувались його лінії на огняно-червонім небі.

Їй стало холодно, і вона стиснула одною рукою кордикову [30] хустку під бородою і пробувала її тісніше зв'язати. Чи коні почули легку непевну руку, що ними поводила, чи, може, лівий побачив що-небудь край лісу, бо скочив убік так, що легкий візок мало що не вивернувся, а Олена похилилась уперед. Блискавкою обняла її його рука й узяла заразом поводи. Вона була на хвилину неначе замкнена в його обіймах. Злякана освободилась, а він став лютий і ударив коні, що рвались уперед, немов скажені.

— Бестія, — муркотів крізь зуби.

— Я тому винна, — промовила.

— Ні, — відповів нетерпеливо. — Се лучається нині вже третій раз. Однак, я його від сього відзвичаю. Ви перелякались? — додав опісля м'яким голосом. — Я був би, прецінь, не допустив, щоб ви впали!

Вона не відповідала нічого.

— Я стала боязлива, — говорила вона тихо з сумним усміхом.

— Як? — і він нахилився трохи вперед.

— Боязлива стала. Але се, певно, тому, що виїжджаю рідко, а наші коні старі й супокійні.

— А чому рідко виїжджаєте? — спитав він.

— Коні все в роботі, годі їх відривати, а других просити не хочу!

— Сього вам і не треба чинити, — сказав із відтінком гордості і увічливості. — Тих драбів ось тут мушу щодня проїжджати, щоб стали слухняні. Можете їх кождим разом дістати, наколи лише захочете.

— Дякую, одначе без вас я не поїду, — сказала вона м'яким голосом.

Чудно-приємне чувство так і обгорнуло його. Він знову нахилився крихітку, і їх погляди стрінулись. В її очах затліло щось наче огник, і він глядів через хвилину в її гарне лице з очевидною приємністю. Опісля підвів гордо голову і сказав рішуче:

— Я й не допустив би, щоб ви самі їхали. А і не маю нікого, на кого б міг коні супокійне лишити. За чотири дні мушу знов їхати до міста. Наколи б ви, пані, мали охоту, то ми могли б спільно відбути малу подорож.

Вона не відповідала скоро. Стала лише ледве замітно блідша; а трохи згодом сказала:

— Хочу...

Дальша їзда відбулася супокійно і "лівий" ішов послушно, неначе дитина. Олена говорила багато, питала мало, а його очі спинялися з подивом на гарних лініях її обличчя, на її устах. Такою він її ще не бачив і не чув, щоб вона коли так бесідувала. Правда, бував з пару разів і в домі її родичів, хоть лише за орудками, однак тоді бувала вона завсігди тиха, занята. Деколи видавалась йому гордою, неприступною, а тепер їхала з ним, сиділа біля нього. Він відчував її дотики. Нині була вона зовсім іншою. А те, що говорила і як говорила, було рішуче інакше, як се буває у других дівчат. Неподалік її помешкання просила його станути. Наколи наставав на тім, щоб її завезти аж перед дім, відповідала живо.

— Мушу ще на хвильку зайти до учительки, — і подала йому руку на прощання, причім уникала його погляду. — Далі хотіла б я вас о щось просити, а властиво остерегти, — додала м'яким шепотом, — щоб ви не їздили так напрасно [31] кіньми, не довіряли дуже власній силі. Ви надто відважні...

Він схилився й поцілував руку, що спочивала ще в його руці.

— Добре! Смію однак за чотири дні по вас вступити?

Вона потакнула мовчки головою, а опісля того він завернув візок і від'їхав. Ще раз оглянувся за нею і поздоровив її. Вона стояла, випростувавшись, з холодним усміхом на устах, немов на чатах, і дивилася за ним. Опісля з'явилось теє неприязне "щось" у неї між очима, і здалось, що її горда постать западається в себе... З похиленою головою і з посоловілим поглядом вертала вона додому. Ледве що замічала поздоровлення деяких знайомих газдів...

* * *

Чотири дні пізніше, якраз о тій самій порі, затримався знов візок пана лісничого біля помешкання Олени. Він вискочив скоро і зняв її. Вона не супротивлялась сьому. Виглядала дуже втомлена, відповідала

одначе привітно й лагідним голосом. При прощанню він поцілував знов у руку, а вона просила його приходити.

— Розуміється! — кликнув він радісно, — і то так часто, як часто позволите...

З того часу стала Олена дома сумна, мовчалива. Вона була дражливіша, як уперед, ба не раз аж різка. Часто траплялось, що, коли Ірина несподівано вимовляла його ім'я, Олена уникала її погляду. Молода жінка бачила, що з нею діється щось замітне, одначе не питала. Знала доволі, що заговорить вона лиш тоді, коли сама захоче...

Одного дня спитала її радникова, коли буде вже раз [32] писати до нового властителя в справі оренди.

— Пождімо ще, мамо, — відповіла знехотя і немов задивилась за чимось у вікно.

— Ще ждати? Таж ти говорила мені про се ще перед двома тижнями; я не вірю, щоби дожидання принесло нам який-небудь рятунок.

— Може, мамо. Може, й принесе. Я беру се на себе. Радникова задоволилась. Вона знала, що ся дівчина не говорила ніколи на вітер. Ірина, що якраз у тій хвилі увійшла до кімнати, почула остатні слова.

— Що ти знов береш на себе, Оленко? — спитала журливо. — Може, знов ті утяжливі гафти? Лиши їх; заплата за них надто вже мізерна!

— Вас беру на себе! — відповіла в тоні, ніби жартовливім.

Ірина приступила й собі до вікна, і її погляд задержався на сестринім лиці. Виглядала змучена, а попід очі виступили перстені. Вона знала, що сестра терпіла на безсонність.

— Дуже сумний отакий осінній краєвид на рівнині! — відізвалась Олена, щоби повернути розмову на що інше. І дійсно. Надворі було дуже сумно. В городі [33] видно було садовину, чорну, сумну, без листя, а вітер так і здіймав сухе листя вгору й уносив усе далі.

Дрібонький дощик сіяв неустанно вже з самого ранку. На голих полях виглядало пусто і глухо. І ворон не було видко, як звичайно: десь також пощезали, може бути, полетіли в ліс...

— Маю тобі передати поздоровлення, Олено, — заговорила Ірина по якійсь хвилині, під час котрої обі мовчки задивились на краєвид. Олена спаленіла і перелякалась.

— Від Фельса. Я була в учителів і подибала там його.

— Так? — обізвалась Олена, одначе обернулась у сій хвилі до столика і чогось шукала. Рівночасно вийшла з кімнати радникова, котру викликала наймолодша донька.

— Що ж він там робить?

— Не знаю. Останеться там, правдоподібно, аж до вечора. Дожидає вчителя, що поїхав у місто на ярмарок і має йому щось привезти. Мені видиться, Олено, — додала по хвилі, — що він інтересується тобою.

— Так? — сказала вона зворушеним тоном. — І що ж, Іринко?

Іринка здвигнула плечима.

— Він добрий чоловік, але дуже ограничений...

— Ну, так, але все ж таки він має доходи; а головна річ: він добрий чоловік!..

Тривога і здивування заграли нараз на лиці молодої удовиці. Вона не розуміла сестри, одначе не могла не зрозуміти тону, в котрому вона се сказала.

— Здається мені, що він пересиджує охотно в жіночім товаристві, особливо в молодім... — казала вона далі звільна, не зводячи очей із сестриного обличчя.

— Був там ще хто? — спитала неспокійно.

— Ні, але погляд, котрим мене зміряв, упав мені в очі. Опроче, що він нас обходить?

Чудна зміна зайшла в Оленинім лиці. Її очі заіскрились, і вона сказала швидким і різким голосом:

— І чому б не мав він нас обходити?

Молода жінка замовкла та в наглім перестраху спустила очі. В тій самій хвилі приступила Олена до неї, вхопила її за руку і поцілувала.

"Я ж його не люблю", — хотіли вимовити її побілілі уста, однак, не вимовили. Грудь її підіймалась із сильного зворушення.

— Не думай зле про мене! — простогнала вона тремтячими устами.

— Не знаю нічого, — втихомиряла Ірина, глибоко зворушена.

— Мені діється так, немов тій собаці, що покірно зносить, як її копають, — сказала Олена. Опісля відтрутила сестрину руку від себе і скоро вийшла з кімнати.

Ірина осталася одна, і її очі звернулись, як і передше, на краєвид. Тим разом уже не бачила нічого. Так лише блукали її очі безцільно, несупокійно, а несказанно важке, сумне чуття обгорнуло її душу...

Що сталося з дівчиною? Чи любила Олена? Сьому не могла вона вірити. Вже ж будучи такою, якою вона була, не могла того полюбити. А коли б уже так сталось, то, боже милий, якого роду була ся любов?..

Вона так і затопилась у важку задуму, одначе небавом відвернулась назад від вікна. Висока, струнка стать мигнула попід вікна... Наче блискавка блиснула одна думка в голові молодої жінки. Вона станула немов укопана на місці і слідила тривожними очима за сестрою. Ах, вона вже знає, куди ся прямує. Вона туди йде! І дійсно. Олена йде туди, щоб побачитись із Фельсом...

Вона йшла звільна, щоб успокоїтись. Їй справді діялось, немов собаці, покараній за якусь провину. Вона паленіла, згадавши погляд сестри, тої сестри, котра досі в ню вірила. Вона відчувала, що з постановою статись його жінкою утратила теє щось, що її оберігало дотепер від усякої брехні, від усякої неправди. Вона знала, що опісля заживе лиш фізичним життям. Однак вона не може собі інакше порадити. Що про ню тепер думає Ірина? — гадала вона далі. — "Чи я його люблю?" — і вона усміхнулася слабо: "най собі се думає". Лише до правдивої причини не сміла Ірина дійти, ні за що в світі не сміла... Люблячи Олену, вона могла б одним замахом усе розбити...

Потім стала думати про нього. Вона уявила собі його постать. Вона мусить у ньому віднайти щось таке, що б її до нього притягало. Вона знає докладно, що він буде говорити, як уперше заговорить. Знає той усміх, котрий зраджує, що він ограничений, і котрого їй встидно... Лише чоло має він біле, гарно сформоване, котре надає виказ [34] цілій статі, й сильно збудовану постать рідкої краси. "Се ж дійсно щось гарного — така сильна і здорова людина", — думає вона. Який він сильний!.. Тоді, наприклад, зняв її з візка так легесенько, наче б вона була легка, мов

перо і (згадавши се, паленіє ще тепер), здіймаючи, притис її на хвильку до серця...

— Боже милий, що я дію? — прошептала нараз і стала, немов укопана... — Іти? Іти! — відповіла опісля наче не своїм голосом. І її уста усміхнулись у несказаннім огірченню. Так, вона все до чогось придатна...

І знов думала про нього. Думала й вірила в те, що його любов не зостанеться на ню без впливу. Любов має те в собі, що наколи походить від симпатичних осіб, викликає і в нас настрій, подібний до любові...

Часто стрічалась вона з ним і кождим разом уміла так зарядити [35], що з її родини не був ніхто присутній; а коли трафлялось, що Фельс появлявся іноді дома в її родичів, то ставала мовчазною й шукала заняття в пекарні [36]. Здивований, споглядав тоді за нею. Його очі слідили неустанно кождий її рух, однак, тут була Іринка та інші; була й "наймолодша", котру радникова консеквентне придержувала в кімнаті, і він бавився переважно з ними. Лише при його відході з'являлася точно і позволяла, щоб він цілував її руки при всіх...

Коли впали сніги і настала санна, приїздив він кождої неділі і забирав усіх на прогульку. Тоді сиділа Іринка з наймолодшою сестрою разом, а вона біля нього напереді. Або знов трафлялося, що він приїздив лише по ню саму й відвозив її у сусіднє село до жінки тамошнього надлісничого. Тоді під час їзди питав її щохвилі, як сидить і чи їй не зимно.

В остатнім часі стратив багато зі своєї звичайної сміливості супроти неї. Зате вона бувала розмовна, весела і опанувала його зовсім. Коли він бувало розговориться про яку річ, не передчуваючи, що говорить якраз проти її поглядів, тоді спинявся на ньому гордий, холодний погляд Оленин і він мішався.

— Чого говорите про речі, котрих добре не розумієте? Се ж вам не личить! Будьте таким, яким ви є, і не думайте йти другим під лад!

— Тиранка з вас, панно Олено!

— Чого мене слухаєте? Не робіть сього, наколи вам неприємно.

— Чому ви до мене такі гострі? — питав з вимушеним усміхом. — Завсігди маєте щось на мені критикувати, а мене се болить.

— Я не хочу, щоб над вами хто глумився, — відповіла вона м'яким, перепрошуючим голосом. — Людям не слід над собою насміхатись, а лише себе доповнювати. А тому, що я вас добре знаю, знаю, що ви ліпші від других, то й представляюсь такою, яка власне єсьм.

Тоді він знов цілував її руки.

— Ви мій ангел-хоронитель! — говорив він розніженим голосом і був би стерпів, хоть би вона йому й ногу на карк поставила. Вона се відчувала, і її обгортала якась злослива відраза, їй було б приємніше, наколи б він був їй противився; а так піддався охотно її сітям...

Раз небагато вже бракувало, щоби їй освідчився, однак вона збила його з пантелику такими різкими словами, що очі його зайшли слізьми, і він, ухопивши капелюх, забрався. В тій хвилі, правда, вона не застановлялася над тим, що сама привела його систематично до такого настрою. В тій хвилі бачила вона перед собою попросту мужчину, котрий не був їй під ніяким взглядом під пару, котрого не могла ні полюбити, ні поважати; котрого ограниченість її дражнила. Була отже до нього немилосердна і поводилася супроти нього в спосіб, котрого несправедливість помічала лише опісля.

При слідуючій стрічі вітала вона його зате привітно і питала журливо, чи він не гнівається на неї; просила сердечно не чинити сього:

адже вона вже така "фатальна", а властиво — дуже нещаслива. Говорячи таке, вона казала правду...

* * *

Настав Великдень.

Олена перша була на ногах. Заглянувши всюди по господарстві, де було треба, повисипала парубків та дівчат до церкви, а сама пішла на город. Сонце давно вийшло з-за лісу, а раннє зарево поблідло. Був се правдивий весняний поранок, із своїм здоровим свіжим воздухом, з своїми тихими чарами, що людську грудь наповняють новою надією. Поодинокі звуки дзвона старої церкви долітали до неї, немов щось святе та зворушуюче залягло у спокійній, тихій природі...

"Великдень!" При тім слові затремтіло її серце, немов його хто краяв, а брови стягнулись неначе в фізичному болю.

Вона не могла бути весела. І чим їй тішитись? Тепер жила хіба на те, щоби не вмерти. Навіть відживаюча природа не розігнала її байдужності. Все здавалося для неї мертвим. Вона притисла затомлені руки, неначе в глухій розпуці, до чола, згадала минувшість, подумала про будучність і під ваготою думок немов угиналась....

Попри сад йшла стара лепетуха Катря, мати сільського двірника [37] і, як іноді жартом її прозивали, "стара штафета".

— Христос воскрес! — кликнула.

— Воістину! — відповіла Олена. Стара затрималася.

— Не йдете до церкви, паннунцю?

— Піду трохи згодом.

— Ідіть, ідіть! От була я вчора в пані фештерки [38], там була й пані професорка [39], та й завдала мені вам сказати, щоб ви прийшли нині до церкви. Мають вам щось дуже важне сказати. А напекли там знов!.. Боженьку, на півмилі чути той запах! Але ж бо там знов і гостей!

— Хто ж прибув?

— Сестра якась помершої фештерки, тої першої, бачите, її мати; донька фештерового брата жінки; молодий пан фештер з гарними кіньми та сивим капелюхом, що то минувшої неділі був у вас. Все забуваю, яке його ім'я. Моя голова стара. Якесь дуже панство з міста, що то її пан від людей податки збирає та й докупи кладе; якийсь цісарський пан, бачите, шаблю носить. Але тепер іду. Хотіла лише те сказати. Хочу також піти до церкви, мушу однак уперед сі писаночки занести моїм унучатам. Нате й вам одну; ся жовта, красна, мені дорого коштувала. Отже, ідіть, паннунцю, до церкви та помоліться св. Миколаєві, щоби дав, аби ви уже від сьогодня за рік свячене не самі їли, а з чоловіком та дітьми. Не годиться дівувати увік [40]. Бог та святі най дадуть мому Іванові небо... Він був добрий чоловік і ґазда. А любив мене, любив!! Боженьку! Вже як було мене часто б'є. Лише як побрались, то гадала, от тепер твоя година, Катре! Все, бачте, зачерез те, що без його дозволу на танець забігала...

— Заслужили-сьте, коли так...

— І чому ні? Якби був мною не журився, то й не бив би. Не дурно й кажуть: "жінка не бита, а коса не клепана — одно й те саме"! Одного разу то полежала я три неділі. А з мого волосся осталася майже половина в його руці, але-бо я й волосся мала!!.

— Ідіть, Катре, ідіть; ви знов пересаджуєте!

— Так? Пересаджую? Дай, боже, стільки щастя моїм дітям та й унукам, скільки брехні я наговорила! З місця най не рушуся, коли се неправда! Але чоловікові можна таке робити, на те він і чоловік... Земля пай му пером стане! Щодо мене, — додала нараз голосним шепотом, близько приступаючи до Олени, — то я вам бажаю за те, що читали листи від моєї доньки, щоби ви стали панею молодого пана фештера. Чую, купив знов від пана барона з П. яловицю. Два роки минуло їй навесні. Червона з білими латками... за вісімдесят п'ять з. р. [41] Такої ще наше село, мабуть, і не виділо. Ну, але зате вже вона й від барона... Тепер біжу далі.

Вона поступила пару кроків уперед, станула однак знов, наче вкопана.

— Ну, і була б забула вам сказати, що панич пана професора і пані професорки теж приїхали. Не той молодший, а старший, той, що дивиться зизом [42]. Боже, прости мені гріхи мої (вона голосно по устах ударилась), се він, мабуть, від науки обірвав. Так, так, се певно, що так... Щоби, було, не здурів... Син нашого дяка оповідав одного разу, що якийсь так багато вчився, що аж здурів. Той старший, знаєте, той дуже крутиться коло чорнявої панни нашого панотця. То теж добре панство. Завсігди дає мені молока, коли моя корова перестає доїтись. Дай їй, боже, панування! Майтеся гаразд! — І попленталась вона скоренько, як на старі ноги.

Олена дивилась довго байдужно за нею. Далі вернулася звільна у хату... Трохи згодом пішла ціла родина до церкви...

* * *

Того самого дня по обіді зійшлися гості, запрошені Оленою і її родичами: старі вчителі з синами, надлісничий, священик із родиною і молодий Фельс. Забава розпочалась, як се звичайно буває на Великдень, їдженням "свяченого". Старі бажали собі притім обопільне

усього добра, здоров'я, потіхи з дітей та унуків. Згадували сумно давні добрі часи і запечатували довгі бажання голосними поцілуями. Опісля складали бажання старі молодим, а коли вже молоді собі складали бажання, тоді виступили на їх очах сльози. Вони споглянули на себе глибоким зрозумілим поглядом і оставили "любу молодіж" саму.

Ніхто не міг гордитись того дня таким гумором, як Олена. Ніхто не жартував стільки, що вона. Ніхто не міг мірятися з нею дотепами. Очі Фельса так і впилися в її гнучку стать, в її гарне лице з незвичайно сяючими очами. Коси спустила вона нині на плечі і здавалась о багато молодшою. Його визначувала вона замітно: ледве, що відступала від нього. Для кождого з його дотепів мала привітну усмішку і визиваючий погляд; а присутні знали з "певністю", що з них вийде "пара", і то пара рівної краси. Обоє високі, гарні. А він — о, він знав, що не належав до "перших-ліпших". Пані надліснича не потрібувала йому того й казати. Не був він ні сліпий, ні глухий...

— Знаєте, панно Олено, — оповідав їй, між іншим, із щасливим усміхом, — що я придбав собі уже до вісімсот з. р.?

— Думаєте, що мені не звісно, що ви знаменитий господар?

— З того куплю собі урядження до мого помешкання.

— Воно буде, без сумніву, хоч не коштовне, однак, певно, гарне.

— О, панно Олено!

Він глядів на неї сяючими очима, і відгорнув з чола своє гарне, густе волосся. Був зворушений. Вона сміялась напівсвавільно, напівнасмішливо — сама теж несупокійна...

Іринка виглядала дуже утомлена. Неустанно слідила за сестрою, її тайну викрила вона давно, і її се боліло несказанно. Зразу старалась

вона цілий план тайком розбити; пізніше говорила прямо з Оленою. Та однак просила її коротко й дуже рішуче, щоб їй не перешкоджала.

— Я не маю вже нічого до страчення, — говорила нервовим голосом, — а вам усім треба пристановища...

— Я не можу прийняти твоєї жертви, — відповіла Ірина у глухій розпуці і плакала.

— Се не задля тебе, серденько, а так, задля родичів... — потішала її Олена, причім виминала її погляд. В дійсності була Іринка головною причиною цілої притичини. Олена любила пристрасно сю тиху, ніжну женщину, котра ще й хоровита, була б і пропала без неї.

Тривожно слідила з того часу Ірина ті, як Олена казала, "лови". А нині... нині була Олена наче пориваюча. І нині мусило все рішитись.

Ірина усіла до фортеп'яну і заграла механічно якийсь там танець. Він приступив ближче і, спершись на фортеп'ян, дивився на ню.

— Ви пречінь дуже подібні до панни Олени! — обізвався нараз.

— Гадаєте, — замітила вона привітно.

— Так. О, панна Олена — пречудна особа!.. Чий се фортеп'ян? — спитав трохи згодом.

— Олени...

По його лиці промайнула немов блискавка, і він знову звернувся до Олени.

Нетерпеливо дожидала молода жінка від'їзду гостей, особливо ж Фельса. "Коли б лише не освідчився", — думала неустанно. Крім того, була нервова і сього вечора дуже утомлена. Старший син учителів видобував перед нею все своє знання. Маячив про різні системи виховання. Заявив з притиском, що читав теж Песталоцці "'Wie Gertrud ihre Kinder lehrt" [43] і що хоче ще лише J. J. Rousseau "Emile" [44] переглянути, його мати, худа костиста особа, стріляла за ним лютими очима. Вдовиця була гарна, — він самий ще молодий. Однак вдовиця не внесла ще ніколи другому чоловікові щастя в дім... Се знала вона ще від своєї небіжки бабуні...

Було вже пізнім вечором, як гості попрощались. Олена шукала десь у третім покої за якоюсь хусткою, щоб провести трохи надлісничих, коли се нараз Фельс появився нечутними кроками теж у покою і біля неї. Вона переходила власне коло вікна й заглянула в нього.

— Яка знов нині чудова ніч, — завважила стиха напів до себе, напів до нього.

— Гм?.. Що?..

— Настала знов чудова ніч, — повторила знов півголосом.

— Чому? Тому, що місяць і зорі так ясно світять?

— Може, й тому. Красу і взнеслість у природі можна ліпше відчути, як описати. Не відчуваєте ж ви того, пане Фельс?

— Не знаю. В тій хвилі я відчуваю що іншого.

Голос його звучав м'яко. Вона поглянула на нього й перелякалась, його лице було бліде геть аж до густого волосся, наче б уся кров із нього зникла. Голубі, звичайно безвиразні очі палали гарячим огнем, її холодом обняло. Знала нараз, що сталося те, до чого вона стреміла і

перед чим тепер сама задрожала, — пристрасть. Хотіла поступитися дальше, однак якесь незрозуміле чувство, немов струя електрична, перейшла від нього на неї, і вона задержалась.

— Олено!

— Що ж?

— Я не знаю. Я...

— І я не знаю... — вона усміхнулась насилу.

— Оленочко!.. — повторив він.

— Бажаєте чого-небудь?..

— Так. Се бачте... ви...

Він її боявся, її ж взяла колишня дика нетерпеливість й вона задрожала на цілім тілі.

— Ідіот! — виривалося на її устах, однак вона змовчала.

— Ви знаєте, що ви такі гарні-гарні...

Він станув нараз близько перед нею, і вона зачула від нього вино; але в тій же таки хвилі, заки вона змогла се завважити, пірвав її палко до себе. Вона скричала й відтрутила його далеко назад, її обняла сильна, несказанно глибока фізична відраза.

— Тихо! — кликнув він у сильнім зворушенню. — Я вас люблю, Олено; не завдавайте мені болю!..

Брови його стягнулися грізно; закусивши долішню губу, глядів на неї заіскреними очима.

— Чому відтрутили ви мене? Я вас люблю, Олено, будьте моєю жінкою! — сказав він пристрасно.

Вона стояла перед ним, оперта о стіну, бліда, з широко створеними очима, з дрожачими ніздрями, у важкій боротьбі. Сильно товклось в грудях її серце. Ноги дрожали під нею, і вона не змогла уст одтворити.

— Олено, дорога, відповіджте мені!

Вона мовчала.

— Чи ви втратили мову? О, скажіть лише одне слівце.

Вона ледве глянула на нього, опісля закрила розпучливим рухом лице й застогнала. Він зсунув лагідно з лиця її руки та шукав її очей. Вона відвернула голову від нього.

— Ви не любите мене? — прошептав, глибоко зворушений. — Не хочете бути моєю жінкою? Не хочете?

Минула мала хвилина, в часі котрої чути було лише її важкий віддих.

— Коли так, то простіть!

— Я хочу, Фельс! О, боже, я хочу, хочу... — вирвалося з її уст.

А він, почувши се, вже пірвав її в свої обійми, покривав смертельно бліде її лице гарячими поцілуями, шептав пристрасні любовні слова, сміявся...

Вона мовчки зносила ті любощі, й лише голова її опадала чим раз, то глибше на його рам'я...

Вже було пізно по півночі. Місяць світив ясно в кімнату обох сестер, а крізь створене вікно долітав із саду спів соловія. А як він співав, виспівував! Далеко-далеко лунав ніжний щебет серед тихої ночі! Здавалось, немов старий ліс дубовий, і тихе село, і все, сповите в синяво-срібне світло місяця, причаїло дух та прислухувалось пісні... Лише старий годинник ішов собі своїм спокійним ходом, одностайно; а його одностайне тикання переривав хіба часом гіркий нервовий плач...

Не плач, Іринко!

Я не плачу...

Плачеш...

— Плачеш! О, змилуйся, перестань, а то я здурію?

— Мені серце пукає [45], я не можу... І знов тихо, і знов плач, лише тихший, розриваючий серце.

— Іринко!

— Заверніть, Олено!..

— Пощо? Се не мало б цілі...

— О, боже, боже, боже!

— І що ж на тім, Іринко? — прошепотіла скоро Олена. — І я, і ти, всі дістанемо пристановище...

Вона зареготалась півголосом, неначе божевільна, і усіла прямо в ліжку. Горіла, немов у гарячці, а за висками товклись у неї живчики, немов молотки.

— Чи лише я збрехала? Чи лише я одна? Хто питає про правду, або про любов? Врешті я була між вами найсильніша, то хрест нести припало мені.

— В тім нема для мене нічого потішаючого...

— Що ж хочеш? Я сповнила своє "завдання". Чи ж ні?

— Дійсно!

— Чи ж маю я тепер плакати?

Ірина не відповідала.

— Се було б тепер злишнє. Не муч мене більше, Іринко! — додала глухим голосом, коли молода жінка все ще не втихала. — Не буди в мені колишньої людини! Могло б ще все розпастись, а се ж була б велика дурниця!..

— Успокійся, дурна!! Ти не знаєш людської натури? Не знаєш, що то "людина"? Ха-ха-ха!

* * *

Тихо стало між сестрами. Іринка і не ворушилась більше. Олена лежала, немов у полум'ї, й думала неустанно про нього. Неустанно, але — нічого ясного, нічого, що б купи держалося. Барвні думки, чудні образи хвилювали та гнали, неначе скажені, одна за одною. Аж по довгім часі вона задрімала, їй здавалось, неначе б величезні, шумлячі,

морські хвилі чим раз, то ближче і ближче підходили до неї і збивались над її головою. Бурніли, шуміли грізно, а проміж їх шумом долітав голосний, могучий, лаючий голос, що аж земля задрижала і чудні дрожі пробігли по її тілі... Її очі полинули понад хвилі, освічені червонозолотим блиском. Все ближче доходив до неї голос, аж до глибини душі її. Серце у неї билось, мало не пукло. Хотіла крикнути, обізватись, однак море... воно стало нараз спокійне і гладке, а по його золотавій площині ступав мужчина, високий, відважний, з сяючим чолом: прямо підійшов до неї і... усміхнувся...

І не дивувались вони, що так довго не бачились. Любувались собою і сперечались, а між тим шуміло море прастару звісну пісню, пісню про любов. А сонце горіло на заході червоним сяєвом...

* * *

Щось у місяць опісля, тихого ясного вечора ішов далекою просторою толокою молодий пастух за малою чередою і виспівував якусь тужливу, сумну думку. Далеко лунав його молодий голос і тремтів у воздусі. Зблизившися до помешкання Ляуфлерів, співак замовк. На дорозі перед зільником, що розложився якраз перед фронтовою стіною помешкання, на подвір'ї стояла зібрана велика юрба сільських людей. Стара Катря ходить між ними з поважним лицем та фляшкою горівки і частує газдів та ґаздинь. Кождим разом, коли подає кому наповнену чарку, додає з повагою: "За здоров'я молодих!"

Заїзна брама стояла широко створена, і віз за возом заїздив на подвір'я. Се весільні гості. На весілля Олени запрошено усіх знакомих з околиці. Фельс наставав на те, щоби весілля відбулось гучно, а вона не противилась тому ані одним словечком. І от появились усі запрошені. Гратулюють удруге сяючим з утіхи родичам. Займають урочисто вказані місця у святочно прибраних кімнатах. З головою, гордо піднесеною, проходжується нині радникова поміж своїми гістьми. Чудно: її обгорнуло щось, неначе б дух колишніх добрих часів... Давня зарозумілість, що мовби давно завмерла, віджила тепер наново в тій прибитій жінці. Вона

подала ласкаво надлісничим руку, а вчителів привітала лише гордим поклоном. Здавалось, немовби вона і не проживала з ними ніколи у ближчих товариських відносинах. Вони ніби вперше, і то з ласки, знайшлися в її домі... Правда, се віддавалася її донька... Її доньку вибрав найгарніший мужчина з цілої околиці за жінку... А он там, під дзеркалом, на убраному квітами столі лежали дарунки, котрі подіставала молода від різних давніх і нових знакомих. Однак не їх вид наповняв серце пані радникової гордістю, материнським задоволенням... Ні, її погляд спинився лише на одному місці стола, а то на середині... Там пишалась прекрасна китиця рож, а біля неї лежала велика касетка [46] з сріблом на дванадцять осіб. Се дістала Олена від Фельсового барона. Він пізнав її вже, і вона, як довідалась пані радникова, мала йому дуже сподобатись. На весілля не прибув він, звиняючись дуже привітно, однак обіцяв не забувати про молодих, коли вже будуть на новім ґаздівстві.

Була тут і стара Маргарета. Вона прибула що лиш нині ранком. Постарілась дуже і стала ще хмарнішою. В старомодній сукні, з окулярами на носі, ходила мовчки з одної комнати до другої, або, опершись на руку радникової, слухала мовчки її балакання про Фельса. Який він щасливий, як безгранично любить Олену, з якою особлившою любов'ю й поважанням поводиться він з її родичами, як, довідавшись, що вони мусять покинути дотеперішнє мешкання, віддав їм свою маленьку хатчину в містечку К. до повного ужитку.

— За безцінь, дорога Маргарето. за нічо! — запевняла радникова. — "Вам з Генею не слід побиватись на селі, — говорив він. — У місті життя легше, можна собі скорше порадити". Іринка їде, розуміється, з Оленою; ті обі вже нерозлучні. Він з доброї родини, — говорила далі з притиском і помітним голосом, наколи Маргарета на все відповідала мовчанням. — його батько був поштарем у С. На жаль, утратив родичів ще дитиною, а з свояків остався йому лише один старий вуйко, лісничий, котрий його і виховав; тому й він посвятився сьому заводові [47]. Але що се має до речі, Маргарето? Він добрий, щирий хлопець, чесний, ретельний чоловік, і Олена буде з ним щаслива!

— Дай боже! Дай боже! — прошептала стара дама. — Я бажаю їй усього найлуччого. Бо ж вона і заслужила на ліпшу долю. Не можу я, однак, їй дарувати, що відмовила тоді К — у, так сказала би-м "легкодумно"! Він собі тепер суддя, всюди його поважають; має красні доходи, жиє безжурно, і то ще як жиє!!

— Він оженився, здається мені, з донькою якогось багатого броварника?

— Мабуть, так. Ах, якби була Олена зайняла се місце!

— Нема нічого злого, щоби на добре не вийшло, люба Маргарето, — відповідала радникова згори. — Все залежить від призначення. Хто знає, чи К... був би нам такий прихильний. Щоправда, матеріально була би собі ліпше стояла, як тут, однак вона поступала собі лише за власною волею. Ми її ніколи до нічого не силували. Що опроче далеко не так склалось, як було могло скластись, винуватий лише той безталанний Лієвич. В першій хвилині, як він лиш вступив в нашу хату, віщувало вже моє серце нещастя. З тої хвилі і прикувалося воно до нас. Однак вона про все те буде щасливою: і поважана буде також, як жінка Фельса.

При тих словах промайнув знов її погляд по пишнім букеті та по срібнім дарунку, і вона була дуже задоволена...

Маргарета не відповідала нічого. Вона, мабуть, неустанно думала про Олену, котрої нині ледве що не злякалась...

Чудно! Привітавшись, обі бентежились, а опісля Олена сказала з вимушеним усміхом:

— Бачите, Маргарето, я таки віддаюсь!

А Маргарета стиснула лише мовчки її руку.

Зацікавлені сидять гості, перешіптуються з собою врочисто та очікують молодої та молодого. Молодий має небавом появитись, — а вона?

Ірина, котра нині так успосіблена, одначе була б на похоронах, котра з самого зворушення майже дзвонить зубами, котра всюди з'являється, а не задержується ніде... говорить, що молода появиться зараз, що вийшла лише на пару хвилин нагору до літньої кімнатки...

— Вона прощається з своєю дівочою кімнатою, — шепнула одна груба економка до учительки.

А та, кивнувши головою, усміхнулась двозначне.

Олена справді заховалась на хвилю в одинокім тихім кутку, який їй ще лишився.

В білій довгій сукні, в довгім аж до землі спливаючім серпанку, стояла тут, занята дивною роботою. Виймала з малої касети один лист за другим і, не переглянувши їх навіть, роздирала їх скорими нервово-дрожачими пальцями. Тепер узяла до рук остатній. Сей легший, як інші, і здається, короткого змісту. Вона завагалась. Листок задрожав в її руках. Зуби затяла, а лице її поблідло.

"Лише раз, в остатній раз!" — подумала й розгорнула письмо.

Тут стояли великими буквами олівцем написані слова:

"Що твій медвідь коли-небудь і заслабнути, а навіть і в ліжку лежати може, ти б, певно, й не думала, серденько! Тепер якраз пора, в котрій посилаю тобі свої записки, Оленко; а що мене Василь, з котрим тепер разом мешкаю, насилу запакував до ліжка, а сам десь полетів по якогось лікаря, а самота така страшна, то й хочу по змозі до тебе говорити. Хотів би я, моя рибчино, щоб ти була тут, тримала руку на чолі

— твою легеньку малу руку... тоді й не боліла би вона так сильно. Я собі уявляю, що ти тут біля мене, сидиш на ліжку... бачиш, Оленко? Любов таки найкраща з усього, що життя лише має!.. Тепер, наприклад, коли мене голова так шалено болить, ти б певно усього спробувала, щоб лише мій біль усмирити. Я переконаний; ти б се інакше робила, як ми, лікарі, а воно би, певно, скорше перейшло. Ах, скільки мав би я тобі говорити! Маєш ще три місяці перед собою — а потому великдень. Я все відкладаю на великдень... душа така повна, їй мене знаєш... так, але лежачи, писати утомився"...

Се були послідні слова Стефана, писані до неї. Василь їх післав до неї.

Вона порушила тепер устами, неначеб щось вимовляла, опісля викривила їх в якусь гірку усмішку. Пристрасно притисла вона письмо до уст і подерла його на дрібні кусники. Її давило в грудях. Вона приступила до створеного вікна і, спершись, закрила лице руками...

До неї вгору доходив упоюючий запах лелій, а там якраз перед нею тягнеться ліс старий та шумить одностайно чудні тихі слова...

Вона їх не слухає. Стоїть нерухомо. Трохи згодом почула, як один візок заїхав, немов гонений, на подвір'я. Вона знає надто добре, хто ним приїхав. Чує його короткий, голосний сміх... Чого вона ослабає? Чого дрожать ноги під нею? Чим раз ближче чує вона скорі кроки; чує, як він перескакує два-три ступні старих сходів, спішить до її покою.

Її очі спинились тривожно на дверях... він зараз увійде. Ісусе Христе!! Їй бренить щось у вушах, а в горлі давлять її корчі. Всі нерви напружені. Якесь незнане доти, упряме, дике чувство обгорнуло її — одне лише чувство. Вона ненавидить. Ненавидить з цілої глибини своєї душі! Вбивала б, проклинала б, затоптувала б, як ту гадюку... Чи — його? — Адже вона винувата!! Сама, саміська вона... І чим вона оправдається? Що вона людина?..

Вона заллялась несамовито сміхом.

...Приклякнувши до землі, вона ридала нервово-судорожним плачем; а коли увійшов він, підняла руки, немов би просила рятунку.

Він підвів її і притис до грудей.

— Ха-ха-ха! Ти плачеш, Олено? Ну, звичайно, як усі дівчата перед шлюбом!!.

1891. Село Димка, на Буковині.